

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

**Ставови либерала у уставотворном одбору 1888.
(мастер рад)**

Ментор

Проф. др Небојша Ранђеловић

Студент

Дуња Живковић

Број индекса 048/13

Ниш, 2015.

"Ништа ме тако сретним не чини као надежда, да ће нашим заједничким и искреним напорима за руком испасти да новим, двостраним уговором између Круне и народа, подигнемо нашу милу Србију у ред истинито уставних, напредних и сретних држава".

Краљ Милан, 22. октобра 1888.

САДРЖАЈ:

Увод.....	1
I ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ПРЕД ДОНОШЕЊЕ УСТАВА 1888.	
1.1. Стицање независности Србије.....	4
1.2. Слабљење угледа краља Милана.....	6
1.3. Политичке странке.....	9
II ПОСТУПАК ДОНОШЕЊА УСТАВА	
2.1. Припреме за доношење Устава.....	15
2.3. Прокламација краља Милана.....	19
III СТАВОВИ ЛИБЕРАЛА У УСТАВОТВОРНОМ ОДБОРУ	
3.2. Ставови либерала у раду ужег одбора.....	22
3.3. Ставови либерала у раду великог уставотворног одбора.....	24
3.4. Ставови либерала у раду специјалног одбора.....	34
IV ЛИБЕРАЛИ НАКОН ДОНОШЕЊА УСТАВА	
4.1. Слабљење Либералне странке.....	39
Закључак.....	41
Литература.....	46
Сажетак.....	47
Abstract.....	48
Биографија.....	49

Увод

Да ли устав који је написан да би одржао равнотежу између народа и краља, на задовољство обеју страна, заслужује и даље велику пажњу и интересовање иако је трајао само пет година? Да ли је краљ Милан заиста пристао на парламентарну монархију и дозволио политичке и личне слободе својих грађана само да би показао да Србија још увек томе није дорасла? Ово су питања на која ми немамо прави одговор, али уставне радње о којима ће овде бити речи, посебно из угла Либералне странке, и даље заслужују своје место у историјскоправном истраживању.

Сигурно није случајно да се од свих устава које је Србија променила баш Устав из 1888. године сматра најдемократскијим и једним од најнапреднијих европских највиших правних аката.

Иако је настао као "политички пазар" између краља Милана Обреновића и Радикалне странке, Устав из 1888. је по својој слободоумности и прецизности решења и даље пример за углед. Одредбе које садржи су јасне и одређене, тако да не дају могућност другачијег тумачења. Једна од највећих уставних вредности - човек, формално је већа вредност од државе. Проглашена права српским грађанима готово су потпуно загарантована, тако да их ни краљ, ни влада нису могли обуставити. Како је по краљевој замисли требало да буде "двострани уговор између круне и народа" и " његова садржина морала је изражавати компромис не само с круном него и између свих странака међусобно, независно од њихове појединачне снаге".¹

Међутим, за нашег угледног државника и правног експерта и теоретичара Слободана Јовановића код овог устава се одмах познаје да га је правила једна странка (радикали) "која се развила у борби с полицијом и која је, тада још у опозицији, била пуна неповерења према управној власти уопште. Сва средства пропаганде која су опозицији тако корисна – слобода штампе, слобода зборована, слобода удруживања-ујемчена су тим Уставом сасвим опширно. Изборни систем усвојен је онај који полицији оставља најмање могућности за мешање (непосредно и тајно гласање по листама, с потпуним укидањем владиних посланика). Кроз цео Устав из 1888. опажа се тежња да да се управна власт као таква ослаби, ма на њеном челу стајала и једна влада која има скупштинско поверење."²

¹ О. Поповић-Обрадовић, *Парламентаризам у Србији*, Београд 1998, стр. 84

² С.Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1990, стр. 212

Овај Устав "представља крупан корак у развоју српске државности и уставности, јер је тек његовим доношењем парламентаризам постао основни принцип политичког живота у Србији"³, иако сам појам нигде није поменут, али су уведени инструменти парламентаризма.

Устав Краљевине Србије из 1888. године има 204 члана разврстана у 15 глава (поглавља). Као што је уобичајено, првим поглављем се дефинише "облик владавине, државна вера и државна област". "Краљевина Србија је наследна уставна монархија са Народним Представништвом" (члан 1.), грб је "двоглави бели орао"..., "државна вера је источно-православна", државна област је недељива и не може се отуђити.

Друго поглавље регулише људска права и, за разлику од ранијих устава, носи назив "Уставна права српских грађана". Једнакост пред законом, слобода личности, право на постено и праведно суђење и одбрану, неповредивост стана и приватне својине, слобода штампе, удруживања, збора и говора, неповредивост и тајност писма и "телеграфских депеша", право на жалбу против незаконских поступака власти... Чланом 13. укинута је смртна казна за политичке кривице, осим у случају атентата или покушаја атентата на краља и чланове његове породице. Занимљива је одредба члана 21. која регулише да је "основно образовање обавезно" и да је "бесплатно у јавним основним школама".

Посебним поглављем регулисани су подела и делокруг власти. Законодавну власт врше краљ и народно представништво (Скупштина), заједнички, од права предлагања закона до њиховог потписивања и тумачења. Извршну власт врше краљ и Влада, а судску - независно судство. Народна скупштина је Обична и Велика, редовна и ванредна. Посланици се бирају тајним гласањем куглицама, у окрузима, на 4.500 пореских глава по један, и у варошима (Београд 4, Ниш и Крагујевац по два, а мање вароши по једног посланика), и представљају "цео народ а не само оне који су их изабрали". Интересантно је да "официри, активни и у недејству и војници под заставом не могу гласати" и да "полицијски чиновници не могу бити посланици" по овом Уставу (члан 87. и члан 97.). Устав ближе прописује и сам начин гласања, одређивање и задатке бирачких одбора, састављање бирачких листа, утврђивање и објављивање резултата гласања, организацију и начин рада Скупштине. Скупштина је имала апсолутну контролу над доношењем и извршавањем закона и других општих аката, буџетском и пореском политиком, а имала је и право истраге, анкете (формирања анкетних одбора) и интерпелације према министрима и Влади како би они могли бити позвани да образложе свој рад.

³ Н. Ранђеловић, *Историја права II*, Ниш 2012, стр.118

На врху државне службе налазио се Министарски савет чије министре и друге функционере је постављао краљ указом па су и били под његовом управом. Поред њега постојао је и Државни савет чијих је 16 чланова бирано доживотно, половина од стране Скупштине а другу половину је постављао краљ. Имао је саветодавну, али и експертску улогу у изради законских предлога и измена, састављао је кандидационе судске листе и дисциплински судио чиновницима, разматрао и решавао жалбе грађана, решавао сукобе између административних власти итд.

Судство је независно и "у изрицању правде не стоји ни под каквом влашћу осим пред законом". Задржана је установа пороте, а судови су подељени на првостепене, Апелациони и Касациони (судио је о правима и решавао сукобе између судске и административне власти). Утврђена је сталност судијског звања и постављења и неспојивост са другим функцијама (осим са "хонорарном професуром" на Правном факултету).

Уставом су ближе регулисани територијална организација власти (окрузи, срезови, општине), државне финансије, државна економија и имовина, Главна контрола (контролише све државне рачуне и буџет), државна служба, статус војске (постојала је и "Војска под заставом" - професионална), цркве (одвојеност од државе), школа и добротворних завода, као и начин измене Устава, његовог ступања на снагу и примене.

И са данашњег аспекта интересантне су неке одредбе Устава из 1888. које се односе на слободу информисања, а које гласи : "штампа је слободна". Није предвиђена ни цензура ни каква друга превентивна мера која би спречила излазак, продају или растурање списа и новина. За издавање новина није било потребно претходно одобрење власти. Од писца, уредника, издаваоца или штампара није се тражило никакво јемство (кауција). Новине и друге штампане ствари могле су се забранити (узаптити) само ако су садржале: увреду Краља или Краљевскога Дома, или увреду страних владалаца и њихових домова или позив грађана да устају на оружје. Али и у тим случајевима власт је била дужна да за 24 часа по извршењу забране спроведе дело суду, а овај да за 24 часа оснажи или поништи забрану. У противном сматрало се да је забрана укинута. Штампа није могла бити подвргнута административним опоменама. Сваке новине су морале имати одговорног уредника који је уживао сва грађанска и политичка права.

Сама организација око израде Устава из 1888. је временски била веома ограничена, али и поред тога често је узиман за пример како се брзо може донети добар устав.

І ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ПРЕД ДОНОШЕЊЕ УСТАВА 1888.

1.1. Стицање независности Србије

"Аграрна револуција" херцеговачког народа је 1875. године добила и национално политичко обележје укључивањем и других балканских народа: Бугара, Грка, Албанаца и Румуна. Српска јавност, и сама спремна да уђе у ослободилачки рат, најпре је сакупљала материјалну помоћ и организовала своје добровољце. Кнез Милан се противио том ангажовању Србије, док је влада са Јованом Ристићем одобравала помагање устаницима, чак и по цену рата.⁴ То је, због незадовољства самог кнеза и великих сила, довело до пада владе и одрицања од скупштинске одлуке о пружању помоћи устаницима. Нова српска влада Љубомира Каљевића је, у мањем обиму, наставила помагање устаницима, док је званично била против рата са Турском.

Привремено одложен, надахнут остваривањем националних амбиција, ратни сукоб је ипак био неизбежан. Савез са Црном Гором од 15. јуна 1876. чији је "непосредна циљ ослобођење српског народа у европској Турској"⁵ ове две недовољно припремљене и бројно слабије земље није довео до испуњења циљева. Тек после избијања руско-турског рата 24. априла 1877. и прихватањем руског позива за улазак у рат, Србија је са истим циљем "ослобођење српског народа испод турске власти и територијално проширење према југу"⁶ наставила даље ратовање. До жељеног проширења није дошло Санстефанским мировним споразумом (3. марта 1878.) између Русије и Турске, али је однос великих сила касније повољно утицао на деобу територија и утицаја за Србију.

Наиме, ревизија споразума извршена је на Берлинском конгресу (13. јун до 13. јул. 1878.) године и "радикално је промењена геополитичка конфигурација Балкана - те најизразитије од свих зона културног размеђа. Самим тим допринела је наглom порасту утицаја Европе у новим државама региона, чији је значајан део још донедавно био западна периферија отоманске цивилизације".⁷ Србија, која се нашла у интересној сфери

⁴ Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр. 291

"Народна скупштина, која се састала 9. септембра 1875. је усвојила 'тајне одлуке' у којима се изјаснила за помагање устанка".

⁵ *Ibid*

⁶ *Ibid*, стр 292

⁷ А. Леонидович, *Устав осуђен на неуспех*, свеска 2-3, Београд 2000, стр. 7

Аустроугарске, одмах је на себи осетила њен снажни притисак, што је убрзало процес идејног и политичког диференцирања у малобројној домаћој елити. Стечена независност, делимично уједињење српског народа са својим националним матицама, као и њено територијално проширење нису могли да спрече разорне последице због штетног историјског наслеђа проистеклог из овог империјалистичког споразума. Тачно одређени и прецизно формулисани услови који су постављени по Берлинском уговору поставили су "пред владом и скупштином тежак задатак консолидовања ратних тековина, тј. уклапање новоослобођених крајева у правни систем земље, и у области приватноправних односа и у погледу политичког уређења".⁸ Проблеми у припојеним областима у којима су још увек владали спахијски и читлучки односи решени су тако што су нови власници земље морали исплатити накнаду бившим власницима у року од пет година. По Берлинском уговору Србија је преузела и велике економске обавезе као што је била и изградња железница. Неповољни зајмови који су за то коришћени, као и отплата ратних дугова и преуређење војске проузроковали су још већи пораст народног и политичког незадовољства. Опозиција је упорно тражила демократизацију политичког живота, слободу штампе и самоуправна права општина.

1.2. Слабљење угледа краља Милана

Милан Обреновић на престо у Србији дошао је након топчидерског атентата на Михаила Обреновића и како је тада имао четрнаест година за намеснике су изабрани Миливој Блазнавац, Јован Ристић и Јован Гавриловић.

Незадовољан ставом Русије у погледу подршке српским интересима кнез Милан Обреновић, нарочито после Берлинског конгреса јавно је тражио заштиту од друге велике силе. Он је своју судбину, судбину династије као и целе земље везао за Беч. "Био је то у историји независне Србије први догађај који је давао печат будућности и изразио је суштински преокрет у свести дела елите у време када је само стицање државног суверенитета поставило пред њу нови проблем - проблем избора перспективног пута социокултурног развоја."⁹

Како би обезбедио подршку за проаустроугарски "нови курс" кнез је већ 1880. године "старе" либералне националисте Јована Ристића на челу државне управе заменио напредњацима које је чинила српска интелигенција, образована и орјентисана европски.

⁸ Љ.Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр. 297

⁹ А. Леонидович, *Устав одуђен на неуспех*, свеска 2-3, Београд 2000, стр. 8

Предвођени Миланом Пироћанцем, нови министри - "либерали друге генерације" - видели су свој циљ у што бржој модернизацији (европеизацији) патријархалне Србије. Ова модернизација "одозго" подразумевала је доношење закона по угледу на западне узоре који су се тицали свих сфера: економије, политике, здравља, образовања, штампе, судства.

За аустроугарске услуге и подшку на Берлинском конгресу, Србија је морала да учини многе привредне уступке Аустро-Угарској. Склапајући најпре трајни трговински уговор који је суседној монархији обезбедио статус „највећма повлашћене нације, без буди каквих ограничења“¹⁰, и омогућио јој "да дугорочно спречи нашу индустријализацију и у најскромнијем виду".¹¹ Овим нас је, како примећује С. Јовановић „Аустрија пуштала да се развијамо само као аграрна земља, и то са извозом пољопривредних роба који је у потпуности био усмерен ка њеном тржишту".¹² Ипак, овај уговор је у доба добрих политичких односа са Аустроугарском стварао Србији повољне услове за унапређење њене трговине и привреде у целини. Чињеница је, међутим, да је кнез Милан овим уговором потчинио српску државну и националну добробит свом личном и династичком интересу. Убрзо је потпуна економска зависност довела и до политичке. Упркос порасту народног незадовољства с једне, и све већег јачања националне свести с друге стране, још више је учвршћена веза кнеза Милана са његовим моћним заштитником. Србија је потписала са Аустро-Угарском и политички споразум (због тајности познат као Тајна конвенција)¹³, којим се одрекла претензија на БиХ и Новопазарски Санџак, а за то је добила обећање Аустроугарске дипломатије да ће је подржавати у експанзији према југу и такође бранити интересе династије Обреновић. Једним чланом Тајне конвенције Србија се обавезала да без претходног споразума са њом неће преговарати нити закључивати политички уговор с неком другом владом и неће пустити на своје земљиште какву страну војску. Тајна конвенција је у суштини ограничавала самосталност Србије а "једини добитник је био је краљ Милан јер се

¹⁰ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века*, књига II, Београд, 1924, стр. 107

¹¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ II, Београд 1990, стр. 54-55

¹² *Ibid*

¹³ Документ је тако назван јер су за њега осим кнеза Милана Обреновића знали само председник владе Милутин Гарашанин и министар финансија и спољних послова Чедомиљ Мијатовић. Овај „велеиздајнички документ“, мимо знања Скупштине и осталих чланова владе, тајно је потписао Чедомиљ Мијатовић, кога је за ту услугу цар Фрањо Јосиф тајно наградио наследном титулом грофа. Иза Чедомиља, као главног повереника за све ове његове недопуштене послове из тог доба, стајао је наравно кнез Милан. Тајна конвенција потписана је на Видовдан 1881.

Аустроугарска обавезала да штити престо свог клијента."¹⁴ Овим се коначно завршава изграђивањем аустрофилског правца спољне политике последњих Обреновића.

Многе проневере и спекулације с обвезницама, као сумња у корумпираност посланика, министара и самог кнеза изазивале су стално велику напетост и неповерење.

У тежњи да смири политичку напетост са радикалима и поврати пољуљани углед у народу кнез Милан се, 1882. прогласио краљем, а Србију прогласио краљевином.¹⁵ Овим чином Миланов углед ипак није значајније побољшан, а његова владавина није уживала ширу народну подршку. Баш у ово доба политичка сукобљавања присталица и противника Миланове владавине почела су да прожимају целокупан друштвени живот Србије. Носиоци тих сукобљавања биле су углавном новоосноване политичке партије овог периода: Радикална, Либерална и Напредњачка.

Војна реформа, која је обухватила стварање стајаће војске и разоружавање оне „народне”, подстакнута Радикалном странком изазвала је побуну врло револуционарног карактера (Тимочка буна 1883. године). Буна је угушена, а многи радикали са Николом Пашићем побегли су у Бугарску. То је био још један од разлога за врло лоше односе између независне краљевине Србије и аутономне кнежевине Бугарске, као и за све лошији углед династије.

Први српски краљ од стицања самосталности, који је вођење земље доживљавао као велики терет и обавезу насупрот лагодног живота, иако добар беседник, политику је схватао више као забаву. Изазван кршењем одлука Берлинског конгреса¹⁶, које нису непосредно утицале на Србију, а у сталној "намери да задиви свет" и поврати равнотежу снага на Балкану ушао је у рат са Бугарском.¹⁷

¹⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ II, Београд 1990, стр. 59

¹⁵ *Ibid*, 299, 22. фебруара 1882. (7. марта) Народна скупштина је прихватила предлог владе да се Србија прогласи за краљевину, а њен први краљ од васпостављања државности 1804. је досадашњи кнез Милан. Аустријски цар Фрањо Јосиф био је први владар који је признао Милана Обреновића за првог краља модерне Србије.

¹⁶ Догађаји након 6. септембра 1885. године одлучујуће су утицали не само на живот краља Милана, него и на историју Балкана. „Пловдивским превратом” бугарски устаници прогласили су уједињење кнежевине Бугарске с Источном Румелијом – јужним делом земље који је Берлински конгрес оставио под ближом управом цариградске Порте.

¹⁷ Непосредан повод за Српско-бугарски рат од 2. (14.) новембра 1885. године који је Србија објавила Бугарској било је уједињење Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, које је извршено кршењем одлука Берлинског конгреса. Сматрајући да је то пореметило равнотежу на Балкану, краљ Милан је вршио притисак на бугарску дипломатију, а када му то није уродило плодом одлучио је да целу ствар реши ратом. Међутим, боље наоружана и уз то боље мотивисана бугарска војска извојевала је победу на Сливници, да би убрзо потом пребацила рат на територију Србије, што је довело до пада Пирота и повлачења српске војске све до Ниша. Неочекивани успеси бугарске војске приморали су велике силе, у првом реду Аустроугарску, да се укључе у посредовању око потписивања примирја. Мир је закључен у Букурешту 19.

Брзоплето донетом одлуком, тотално неприпремљен, ни психички, ни дипломатски, ни финансијски, нити војно, упалашен више од унутрашњег непријатеља и потцењујући војну снагу источног суседа српско-бугарски рат је практично био решен у четири дана, после изгубљене битке код Сливнице. После неуспешног рата, иако је било извесно да Србија није имала подршку ни једне велике силе, склопљени мир ипак није утицао на територијалне промене. Обема странама донео је знатне материјалне и људске губитке, а Србији још тежи положај у односу на предратни.

Паду угледа краљевске породице умногоме је допринео и краљев лагодан живот, одавање коцки и бројна неверства. Како су их делиле политичке и људске разлике, хладноћа краљице Наталије и темперамент краља Милана довели су их у отворени сукоб након једанаест година брака. Занесеност за Артемизом Христићком, скандала који је цео тадашњи Београд осуђивао и пунио новинске ступце, проузроковао је и политичке последице и довела до коначног разлаза са краљицом Наталијом. После бројних перипетија и у непрестаној, понајмање краљевској свађи до правно сумњивог развода дошло је тек 1888.

И поред свих чињеница које су утицале на слабљење угледа краља Милана Обреновића и даље је постојала његова чврста решеност за очување апсолутистичке власти: " Ако нећеш упрегнути у државна кола с Пироћанцем и с Гарашанином (тј. напредњацима) – вући ћеш их у друштву с Јованом Ристићем и Радивојем Милојковићем (тј. либералима). Самој радикалној странци не дам да вуче кола; бојим се поломиће кола и одвући себе у провалију".¹⁸ Њему је био потребан компромис странака како би могао да прихвати промену устава.

С друге стране, у њему је сазрела намера да се добровољно повуче са власти. Рачунао је да ће са промењеним уставом омогућити сигурнију владавину малолетном сину Александру, па се веома активно укључио у реализацију читавог посла.

Видно разочаран због изгубљеног рата, због развода од супруге Наталије и због несугласица са политичким противницима, на Дан Краљевине 22. фебруара 1889, Милан је добровољно предао власт свом малолетном сину Александру. За време краља Милана Србија је крупним корацима напредовала: стекла је независност, добила

фебруара (3. марта) 1886. године. Рат је донео знатне губитке и једној и другој страни, али није утицао на територијалне промене.

¹⁸ В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и статуту политичких странака до 1918*, Београд 1999, ст. 155.

територијално проширење, стајаћу војску, савремен устав и уздигнута је у ранг краљевине.

1.3. Политичке странке

Признавање независности кнежевине Србији на Берлинском конгресу утицало је такође и на оживљавање политичког живота. Како је Устав из 1869. године за рад скупштине предвиђао веома висок кворум од три четвртине посланика, до новог устава је ускраћивање кворума и подношење оставки било веома често коришћено политичко средство за опструкцију рада парламента. Зато су стални захтеви опозиције за доношење новог устава били све јачи и прихваћенији од свих учесника друштвено-политичког живота земље. То је био почетак нове етапе политичког развитка једне осиромашене земље са претежно сеоским становништвом у парламенту. Сви досадашњи успони и падови, па и сама политичка мисао представљали су шансу у проналажењу места у управљању земљом. Сви важни догађаји и кризе упућивали су на неопходност дефинисања новог уставног оквира који би био основа за уравнотежење "владачког апсолутизма и конзервативне политике владе"¹⁹ са захтевима опозиције у вршењу власти.

Закон о удружењима и зборовима који је донет 1881. године донео је прекретницу у развоју политичких странака. Иако су и до тада постојале слабо повезане присталице, више око неких личности него око политичких програма, тек после тога почињу да се региструју прве политичке партије. Баш у ово доба владавине краља Милана политичка сукобљавања његових присталица и противника почињу да прожимају целокупан друштвени живот Србије. Носиоци тих сукобљавања биле су углавном новоосноване политичке партије. Значајне грађанске политичке партије овог периода су биле: Либерална, Радикална и Напредњачка партија.

Либерална странка (ређе називана пуним именом Народно-либерална странка²⁰) чији су чланови потекли из патријархалних слојева самог народа, имала је "најдужу идејну предисторију настајања".²¹ Државни стипендисти, који су се средином XIX века

¹⁹ Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр. 277

²⁰ Н. Ранђеловић, *Историја права II*, Ниш 2012, стр. 114

²¹ *Ibid*

школовали углавном на француским универзитетима ("паризлије"), окупили су се око заједничке идеје либерализма и пренели је на малобројну елиту и варошко становништво. Једнолични политички живот кнежевине замењен је њиховим непосредним деловањем на цео народ, пре свега критиковањем самовоље устаничких старешина и неомиљених чиновника. У почетку деловања нису успевали да своја начела и идеје стваралачки примене у Србији, која је полицијском принудом гушила сваки отпор и покушај идеолошког деловања. Помиње се најпре Петровска скупштина (1848.) као и Светоандрејска скупштина (1858.)²² као могуће време настанка Либералне странке. Међутим, либерална група са Светоандрејске скупштине није била језгро касније образоване Либералне странке јер су тадашњи прваци остали усамљени, а ни сам оснивач Јован Ристић²³ није био један од њих.

Странка је формално организована 17. септембра 1881. године, под називом Дружина за помагање српске књижевности.²⁴ Још увек неповерљив према донетом закону о удружењима, умерен и суздржан, Јован Ристић је прво организовао као акционарско друштво, да би тек на збору 17. октобра наредне године уследило организовање либерала у политичку странку.²⁵ Као типична европска партија настала на споју обједињавања борбе за националне и борбе за политичке слободе у ослобођеној Србији нови циљ је био и добијање свих права њених слободних грађана.

Програм странке тежио је политичкој и економској независности земље, развијању уставне и законских слобода, јачању привреде, увођењу обавезног основног школовања, јачању народне војске кроз штедњу и добро финансирање. Што се тиче националне политике, остали су доследни циљу уједињења свих Срба, али уз поштовање и

²² Светоандрејска скупштина 1858., са либералима Јевремом Грујићем и Милованом Јанковићем била је прекретница у модерној историји Србије. Либерали нису више признавали ауторитет Савета, него су тражили "да се место њега Народна скупштина начини другим чиниоцем у вршењу државне власти." Ж.Живановић, *Политичка историја Србије*, књига I, Београд 1924, стр. 46

²³ "Јован Ристић (1831 – 1899) као државни стипендиста студирао је историју у Немачкој и Француској, а 1852. године промовисан је за доктора филозофије у Хајделбергу. Крајем 1861. године постављен је за дипломатског заступника (капућехају) у Цариграду, где је са пуно успеха водио преговоре са Портом о повлачењу турских гарнизона из српских градова. Као један од намесника за време малолетства кнеза Милана и краља Александра Обреновића, остварио је велик утицај у спољној и унутрашњој политици. У неколико наврата вршио је функције министра иностраних дела и председника владе. Као један од најистакнутијих српских дипломата, Ристић је био српски представник на Берлинском конгресу 1878. године, где је уложио много напора да у дипломатским и службеним, али и незваничним разговорима изложи српско питање. Најважнији циљеви српске политике су у том тренутку били стицање независности и територијално проширење Србије. Искусан и вешт политичар, Ристић је преговарао о условима под којима је Аустроугарска пристајала да заступа српске интересе на Конгресу. Ристић је престао да се активно бави политиком када је краљ Александар 1. априла 1893. извршио државни удар, прогласивши се пре времена пунолетним, и збацио владу на чијем се челу Ристић налазио".

М. Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела? ...* Нови Сад 2010, стр. 409.

²⁴ Љ.Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 281.

²⁵ *Ibid*

пријатељство природних историјских савезника. Конфедерација сродних народа и држава, као и царинска унија такође су били међу њиховим начелима. Програмски листови, најпре "Јединство" и "Исток", а касније "Српска независност" и "Српска застава", пратили су и обавештавали о њиховим активностима.

Либерали јесу били обреновићевци и русофили, не тако понизни и без упоришта у народу, али значај им је драстично опао падом династије 1903.

Њихове главне тековине су Устав из 1969, први национални Устав из 1988. и учешће у преговорима за стицање државне независности.

Радикална странка објављивањем свог Програма 8. јануара 1881. године у листу "Самоуправа" је формално прва организована политичка странка у кнежевини. Полазећи од идеја Светозара Марковића, касније окренути радикализму и демократији, радикали као опозиционари и бунције против краља Милана су својим Програмом дали и нацрт новог устава. Програм Народне радикалне странке био је и њен заувек написани програм. Странка је деловала у опозицији и на власти, доживела је поделу, у држави су се мењали уставни и смењивале династије, вођена су четири рата – али програм странке је остао исти. Како су себе сматрали "народном и сељачком" странком њихови прваци били су и интелектуалци и угледни домаћини, са најширом подршком у народу. Они су били партија са влашћу Главног одбора, дуго без одређеног лидера, са јаким посланичким клубом, са општинским, среским и окружним одборима по целој Србији. Програмски листови били су им "Одјек" и "Самоуправа". Када су избори били слободни, они су убедљиво побеђивали на њима. Радикали су имали два основна програмска начела - парламентаризам и локална самоуправа, која би укинула јаку бирократију. Тражили су и већа грађанска права и слободе и судску независност. Најпознатији лидер радикала од оснивања па до своје смрти био је један од највећих политичара с краја деветнаестог и почетка двадесетог века Никола Пашић.²⁶

²⁶ Никола П. Пашић (1845. —1926.) је био српски и југословенски политичар, дугогодишњи председник владе Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, оснивач и вођа Народне радикалне странке. Школовао се у Швајцарској, где је дошао под утицај идеја Светозара Марковића. Био је велики противник краља Милана Обреновића. После неуспешне Тимочке буне емигрирао је у Бугарску, а у Србију се вратио тек након што је помилован после абдикације краља Милана. Био је премијер Србије од 1891. до 1892. и посланик у Русији. Из политике се повукао након Ивањданског атентата на бившег краља Милана, а политици се вратио након доласка на престо краља Петра Карађорђевића. До Првог светског рата био је премијер Србије у 4 наврата. Током његових мандата Србија изашла као победник у Царинском рату са Аустроугарском, Балканским ратовима и у Првом светском рату. У својој политици ослањао се на Русију, а после Октобарске револуције на Француску. Учествовао је у стварању југословенске државе, коју

Борба између радикала и краља Милана била је беспоштедна. Иако су на изборима 1883. за народну скупштину радикали освојили велику већину и самим тим остварили право на владу то није одговарало краљу Милану. Због нетрпељивости према Николи Пашићу и радикалима, влада је поднела оставку сутрадан по конституисању Скупштине, да би на управу дошао кабинет Николе Христића, човека вераног династији и диктатури. Позив радикалских вођа да народ оружјем брани устав ако би био укинут само је повећао постојеће незадовољство. Грубо и насилничко одузимање оружја због укидања народне војске и увођења стајаће, односно регуларне војске која би била одана краљу довела је до побуне народа. Свирепо угушена Тимочка буна 1883. године представљала је најдраматичнију епизоду те дуге борбе неизмиривих супротности, какви су били радикали насупрот апсолутизму и самовољи краља. Уследио је суров обрачун ²⁷ који је ослабио позиције радикала и учврстио ненародни политички режим у наредних неколико година. Чврста и дуго припремана решеност краља да се обрачуна са радикалима условила је и обрачун са радикализмом у самој странци. Радикални посланици морали су да се прилагоде реалној ситуацији и пронађу нову тактику за даљу борбу. Однос снага Пашић је овако проценио: "Истина је да смо ми јаки поверењем народним, да смо сила у локалној парламентарној борби, али је неспорно и то да краљ држи фактичку силу у својим рукама."²⁸

Напредна странка, настала најпре као опозиција либералима од стране младих интелекуалаца младоконзервативаца, формално је организована 10. јануара 1881. године²⁹, тек после формирања своје владе. Дванаестогодишњу владавину либерала, како би испунио своје обавезе према аустроугарској монархији, кнез је заменио групом

је заступао на мировној конференцији у Версају. Од 1921. до 1924. био је премијер Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

²⁷ Преки суд је 94 учесника осудио на смрт, а 640 њих на дугогодишњу робију. Извршена је 24 смртна пресуда., Вође буне, Пашић и Аца Станојевић, избегли су смртну казну емигриравши на време из земље у Бугарску. Љ.Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр.277

²⁸ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888.године*, I део, Ниш 1978, стр. 215

²⁹Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр.284

носиоца идеја будућих напредњака.³⁰ После неуспешног покушаја Милутина Гарашанина³¹ да састави владу мандат је поверен Милану Пироћанцу.³²

У новоствореној независној држави Милан Пироћанац је, заједно са групом интелектуалаца, покренуо лист карактеристичног назива " Видело". Већ у првом броју су најавили организовање политичке странке и објавили свој програм. Циљеви су им били, пре свега борба за политичке слободе: слободу штампе, састанака и удружења, као и борба за потпуну личну безбедност, одговорност министара, учешће интелигенције у раду народног представништва. Све је то већ садржало у себи захтев за промену Устава из 1869. Циљ им је такође био да Србија постане "истински уставна и културна народна држава"³³ кроз реформе у просвети, привреди, финансијама. То се подударало са отвореном тежњом виделоваца да Србија стане у ред "народа јевропских", према чијој цивилизацији су исказивали високо поштовање.³⁴

Веома тешке економске и политичке прилике, пре свега као последица ратова, довеле су земљу до стања банкротства. Ипак, Пироћанчева влада започела је широк програм модернизације Србије, и на политичком и на економском плану. Донети су закони о штампи, политичком окупљању и удруживању и независним судовима, који су омогућили појаву модерне политичке организације и правне државе у Србији. Потписана је контроверзна тајна конвенција са Аустроугарском (1881), која је Србију

³⁰ *Ibid*, Први пут су образовали заједничку владу 1873., а затим 21. октобра 1880.

³¹ Милутин Гарашанин (1843 – 1898), син Илије Грашанина, завршио је артиљеријску школу у Мецу. Вршио је функције министра унутрашњих дела, министра иностраних дела, као и председника владе од 1884. до 1887. године. Влада на чијем је Гарашанин био челу завела је крут полицијски режим и водила рат са Бугарском 1885. године. Пала је са власти 1887. године јер се Гарашанин оштро противио разводу брака краља Милана од краљице Наталије Обреновић. Милутин Гарашанин постао је шеф Напредне странке 1886. године, а остварио је и значајну дипломатску каријеру као посланик Србије у Бечу и Паризу. Маша Кулаузов стр.410

³² Милан Пироћанац (1837 —1897) је био српски правник и политичар. Отац Стеван Недељковић, пореклом из пиротског краја, учествовао је у устанцима и касније достигао положај среског начелника у Књажевцу. Основну школу Пироћанац је завршио у Јагодини, а гимназију у Крагујевцу и Београду. Школовање је наставио на правном одсеку Лицеја (1854-1856), да би пред крај 1856. отишао на даље студије права у Париз, где је дипломирао 1860. године. Следећу годину провео је у Хајделбергу, а крајем 1861. се вратио у Београд. Током школовања је променио презиме.

На наговарање Илије Гарашанина, запослио се у министарству спољних послова и достигао положај начелника министарства. По усталичењу намесништва 1868. године премештен је у Горњи Милановац и постављен за председника суда Рудничког округа, што га је одвело у стални сукоб са либералима и Јованом Ристићем. Од 1872. бави се адвокатском праксом у Београду и постаје један од најбољих српских адвоката. Судија је Касационог суда од 1874, што је прекинуто накратко положајем министра иностраних дела од 20. новембра 1874. до 20. јануара 1875. године у влади Јована Мариновића. Био је првокласан адвокат. Заступао је краљицу Наталију против супруга краља Милана, као и инострано железничко друштво против српске владе.

³³ Л. Перовић, *Између анархије и аутократије*, Београд 2006, стр. 239

³⁴ *Ibid*

политички везала за ову велесилу, а због које је Пироћанац подносио оставку. Склопљен је и трговински споразум са Аустроугарском, који је српској пољопривреди отворио врата тржишта великог суседа. Започета је градња првих железница (Београд-Ниш и Ниш-Пирот) и узети први зајмови на европском новчаном тржишту. Реформисана је војска и установљена стајаћа војска. Пироћанац је покушао и уставну реформу, али није успео због отпора краља Милана којем није одговарала независна позиција Милана Пироћанца.

Милутин Гарашанин је 1884. године образовао другу напредњачку владу. Пошто влада није поштовала програм странке, због још веће зависности од Аустроугарске и све већих унутрашњих стега дошло је до цепања у Напредној странци и њеног дефинитивног слабљења. Због сервиланог односа Милутина Гарашанина према краљу, који их је употребљавао и организовао по својим потребама, Напредној странци недостајала је јача организација и масовност у народу. Међу политичким странкама у Србији друге половине XIX века, Српска напредна странка је највише била политичка партија у модерном смислу речи.

II ПОСТУПАК ДОНОШЕЊА УСТАВА

2.1 Припреме за доношење Устава

Пресудно раздобље настало од 1878. године добијањем статуса субјекта међународног права довео је и до оштрог сукоба на унутрашњем плану. Идеја стварања државе, која би обухватила читав српски народ у којима он живи, јачала је и добијала националну димензију која је постала јединствена идеологија. Ослањање Србије на Аустрију неким је представљало окретање леђа Русији, средишту православља и словенства, окосници будућег словенског савеза. У том су се контексту и кристалисале две различите историјске тенденције: источна и западна, односно: патријархална и модерна. Са организовањем првих политичких странака (1881), ове две тенденције су се јасно профилисале. Најдуже је трајала и била најбројнија Народна радикална странка. Далеко слабије, Напредна и Либерална странка биле су на трагу западноевропског пута, односно изградње реалне српске државе после 1878. године као модерне државе по узору на европске.

До ове поделе, која је, као и подела на словенофиле и западњаке, дошло је у малобројној елити младе независне српске државе. Док је народ био незадовољан резултатом Берлинског конгреса, интелигенција се поделила у два различита табора. Једну струју, чије су упориште биле Народна скупштина и штампа, чинили су либерали и напредњаци. Либерали су били обазривији и спорији у преношењу западних установа, док су напредњаци одмах хтели да Србију претворе у савремену државу. Насупрот њима, концепција радикалне странке је била антитеза и апсолутистичкој и либералној држави. За њих је колективни интерес, и организација на принципу народне самоуправе била остварива освајањем власти и стварњем државе која ће организовати производњу и вршити расподелу у корист слабијих и довршити ослобођење и уједињење српског народа.

Влада либерала (1878-1880) сматрала је да је за Србију, после Берлинског конгреса, настало "ново доба". Стицање државне независности представљало је историјску прекретницу за успостављање трајног мира и законодавног поретка.

Влада напредњака (1880-1883) наставила је ову линију покушавајући да модернизује Србију ослобађањем од руског утицаја и тражећи спољни ослонац пре свега у Аустријоугарској монархији. После Берлинског конгреса и разилажења са либералима и Јованом Ристићем, кнез Милан је нашао нове сараднике из редова опозиције. Ослањање на напредњачку владу, која је подршку у скупштини добијала од надмоћнијих радикала, доводило је до честих политичких криза. Наиме, напредњаци "који су све више постајали дворска странка"³⁵ уважавајући захтеве краља, нису могли непосредним споразумима решавати своје односе са радикалима. Напредњачка влада је остајала на власти само као средство за јачање краљевог личног режима. Како би напредњаке чвршће везао за себе у спровођењу апсолутистичке власти, краљ није ни покушавао да ублажи сукобе напредњака и радикала. Он је радикале доживљавао не само као опозицију у скупштини, већ и као опозицију сопственој политици. Највише му је одговарала тешко остварљива коалиција напредњака и либерала, изузимајући Јована Ристића због евентуалног противљења Аустроугарске. У тим круговима добијао је и навећу подршку за остваривање своје политике, која је била неопходна у скупштини и влади. Планове му је реметила незаобилазна и све бројнија радикална странка, али је остао чврст у намери да им никада не повери владу и дуго је у томе успевао.

³⁵ Н. Ранђеловић, *Историја права* II, Ниш 2012, стр. 118.

Политика владе највише је зависила од владоца и у највећој мери је бирана да би завршила многе за њега важне послове у земљи. Период до доношења новог устава карактеристичан је по честим променама влада и сталне смене између напредњака и либерала. Кад је то краљу било неопходно, на чело владе враћао је и пензионисане чиновнике, послушне према свакој влади, без политичког опредељења, само зарад спровођења реда, а у циљу успешног реализовања својих планова. Владе које су се мењале у том послу ипак су "биле осуђене на пропаст, а радикале који су позајмили изборну снагу и победу, дефинитивно учврстило као опозициону странку".³⁶

Кад год је за то имала могућности, мањина је убрзано пројектовала модернизацију "одозго" доношењем реформаторских закона и мера. Нарочито " то су показали онога дана када су сељаку узели дете у основну школу, а одрасла сина у војску, напредњачка влада чини утисак једне реформаторске владе, која може бити и сувише заљубљена у стране обрасце, али којој то ваља опростити због њене куражи да загази у једно модернусање државне управе које је толико непопуларно колико и потребно".³⁷ Тај покушај наишао је на двоструки, подједнако снажан отпор: спољашњи Русије и унутрашњи, првог српског краља који није пристајао на либерални устав. Али, најтврђи отпор пружила је радикална странка.

Њихова идентификација са сиромашним и непросвећеним народом, чијих је девет десетина чинило сељаштво, остављала је врло мали простор за остале политичке идеје. Радикани су се наметали изборним победама и великом подршком у народу, њихова надмоћ у скупштини није дозвољавала да уставно питање буде решавано без њих. Сви догађаји који су претходили доношењу устава, представљали су "процес уравнотежења политичких снага, односно одузимања од радикалне и додавања другим двома странкама."³⁸ Коначни компромис за договор око новог устава постигнут је тек након формирања краткотрајне радикалске владе на челу са Савом Грујићем почетком 1888. године.

У складу са својим политичким програмом прву иницијативу за промену Устава из 1869. влада Напредне странке под председништвом Милана Пироћанца, поднела је на два узастопна састанка Народне скупштине (1881. и 1882.). Без обзира што је предлог оба пута усвојен, наредне године ипак није била сазвана Велика народна скупштина у

³⁶ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888.године*, I део, Ниш 1978, стр. 210

³⁷ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ II, Београд 1990, стр. 382

³⁸ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888.године*, I део, Ниш 1978, стр. 211

чијој је надлежности била промена устава.³⁹ На изборима за обичну скупштину резултати су били поражавајући за владу, а сам краљ уплашен тријумфом радикала одмах након отварања нове скупштине објавио је њено затварање.

Након крваво угушене Тимочке буне нису престала инсистирања за доношење новог устава. Две интерпелације у Народној скупштини 1885. из редова напредњака и радикала са питањем да ли влада намерава да поведе поступак за промену устава потврдиле су неминовност промена. Иако је председник владе Милутин Гарашанин одговорио "да влада не намерава извршити промену устава", при чему му је један од разлога за то био и појава нацрта устава радикалне странке који је запрепастио тадашњу владу, као и још увек непревазиђене последице скорашње буне⁴⁰, није се одустало од те иницијативе.

Краљ Милан Обреновић који је увек нагињао ауторитарним методима владања после свих пораза и притисака, као и јавних скандала у властитој породици, био је принуђен да узмакне. Праву иницијативу за промену Устава из 1869. предузео је сам краљ, али не поштујући поступак који је био предвиђен.⁴¹ Погодба са радикалима састојала се у томе да престо остане Обреновићима (већ је била јасна намера о абдикацији), а да краљ прихвати парламентарни систем који би најмасовнијој странци омогућио долазак на власт.

Радикали су, ослабљени неуспелом Тимочком буном, платили доношење Устава пристанком на продужење монархије под Обреновићима и одустајањем од свог програмског идеала – да је "народ извор и утока власти"⁴², који је дефинисао народну сувереност и самоуправу. Сада су први пут добили прилику да уграде многе своје програмске идеје и учествују у изради устава.

Краљ Милан је, ослабљен поразом на Сливници и грубим разводом брака од краљице Наталије, платио доношење устава одрицањем од важних права која је дотле имао у законодавној и извршној власти. То је била велика цена, али све веће народно незадовољство и јачање радикализма доводили су у питање опстанк њега лично, а и саме династије. Његова пристанак на слободоуман устав требао је да буде довољан да радикали престану да раде против династије и да касније прихвате малолетног Александра за краља.

³⁹ М. Ђорђевић, *Уставна криза у Србији 1881-1883*, Ниш 1967, стр. 13

⁴⁰ М. Ђорђевић, *Уставна криза у Србији 1881-1883*, Ниш 1967, стр. 13

⁴¹ Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, стр. 300

⁴² С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888. године*, I део, Ниш, стр. 217

Око садржине устава није имао дилему: "није желео устав какав су желели напредњаци – са дводомим представничким системом, нити какав су желели радикали – са прокламацијом да је народ изнад владоца. Више је био склон либералним погледима у смислу промена, с тим да је он био главни у томе. Потребану подршку за промену устава морао је да тражи у радикалној странци, а своју добру вољу доказао је помиловањем радикала, осуђених после Тимочке буне. Напредњаке је заменио коалиционом владом радикала и либерала, да би их касније заменила чисто радикална влада. Иако су се и радикали показали као добри сарадници, "сам поступак промене устава је ипак био поверен чиновничкој влади са Николом Христићем."⁴³

2.1. Прокламација краља Милана

Промена устава је званично почела прокламацијом краља Милана од 14. октобра 1888., којом је наредио изборе за Велику народну скупштину. Наредног дана образовао је Велики уставотворни одбор са именованих 85 чланова из редова највиших државних чиновника, народних посланика, вишег свештенства, занатлија, трговаца и земљорадника, као и 12 секретара. Одбор је био састављен равноправно од чланова трију водећих странака, без обзира на њихову неједнаку популарност у народу.⁴⁴ За себе је одредио место председавајућег, док су потпредседници били страначки лидери: Јован Ристић, Милутин Гарашанин и Сава Грујић.⁴⁵

Краљева намера је била да и сам учествује у изради уставног нацрта и упутио је апел свим странкама да му у томе помогну. Велики уставотворни одбор је 22. октобра

⁴³ Н. Ранђеловић, *Историја права II*, Ниш 2012, стр. 219

⁴⁴ "Ту беху Кнезови Цркве, и сви бивши министри-председници који су још у животу, председник и сви чланови државног савета, ђенерали, изванредни посланици и опуномоћени министри на расположењу и у пензији, председник апелације, ректор и многи професори Велике Школе, толики одлични грађани, чиновници, свештеници, адвокати, научењаци и књижевници, консули, народни посланици, представници великих новчаних завода, економи, пољопривредници. Свака грана државне администрације, свака партија беше заступљена оним што најбоље имађаше, у овоме збору." В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, св. 101 – 121, Београд 1890, стр. 127

⁴⁵ "Сава Грујић (1840 – 1913) након завршене Војне академије у Београду, наставио је школовање на Војној академији у Петрограду. Оиграо је значајну улогу у српско – турским ратовима 1876 – 1878. године, најпре као начелник артиљерије, а потом и као пуковник српске војске. Остварио је угледну војничку каријеру у току које му је додељен чин генерала 1887. године. У неколико наврата вршио је функцију министра војног и председника владе. Био је и посланик Србије у Софији, Атини, Петрограду и Цариграду. Са крајим прекидима био је председник Државног савета у периоду између 1903. и 1910. године, након чега је пензионисан."

Маша Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела? ...* Нови Сад 2010, стр. 410

1888. године почео рад на новом уставу. Прва седница, одржана у великом салону новог двора, отворена је беседом краља Милана, а записници са седница објављени су у редакцији тадашњег министра просвете др Владана Ђорђевића.⁴⁶

Пошто на првој седници, на неадекватном месту за парламент у великом салону Новог двора, није било предвиђено место за министре, већ су седели на столицама иза председничког стола, надахнута краљева беседа није забележена. Објашњавајући веома драстично политичке трзавице које су раздирале српску државу оставио је дубок утисак на све слушаоце. Представио је као сопствену иницијативу, а у циљу прекидања трзавица израду новог устава. Беседу је завршио речима: "Ништа ме тако сретним не чини као надежда, да ће нашим заједничким и искреним напорима за руком испасти да новим, двостраним уговором између Круне и народа, подигнемо нашу малу Србију у ред истинито уставних, напредних и сретних држава."⁴⁷

После одушевљених усклика представника народа, краљ је наставио пословни део седнице у својству председавајућег. Саопштио је да ће седнице одбора бити тајне, и замолио је чланове и председништво "да чувају ову дискрецију"⁴⁸, јер су "чланови Одбора махом били партијске личности, очекивало се да ће бити изложени притисцима својих страначких колега на који начин да гласају у Одбору."⁴⁹ Та тајност није ограничавала најширу слободу говора у самом Одбору, што су гарантовали председник и председништво.

Прво питање је било да ли је потребно извршити само измене у појединим члановима постојећег устава или треба израдити целокупан нови, након дуге и мучне паузе изазвало је и прве дискусије.

Став Јеврема Грујића, либерала изложен је у краткој беседи у којој је, после похвале краљу, показао велику државничку мудрост и указао на опасност коју други нису видели. Наиме, он је био "за то да се из нова гради цео устав, но са том оградом да, док се нов устав не донесе, овај саадањи вреди!"⁵⁰ Иако је можда то било разумљиво, искуство са краљем је било такво да је постојао страх да се укине стари, а не донесе нови

⁴⁶ Владан Ђорђевић (1844 — 1930) је био лекар, књижевник, политичар, председник министарског савета Краљевине Србије, санитарски пуковник и оснивач Српског лекарског друштва. После студија медицине у Бечу и специјализације из хирургије био је први школовани хирург у Србији. Био је председник београдске општине, министар просвете и привреде, дипломата у Атини и Цариграду, председник владе и министар иностраних дела. Највише је писао на историјске теме, а највеће сведочанство о раду одбора издао је под називом *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора* у листу *Отаџбина – књижевност, наука, друштвени живот*, књ. XXVI – XXXI, св. 101 – 121, Београд 1890 – 1892.

⁴⁷ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књига 26-31, стр. 131

⁴⁸ *Ibid*

⁴⁹ М. Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела? ...* Нови Сад 2010, стр. 411

⁵⁰ Владан Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књига 26-31, стр. 133

устав. Што се тиче самог питања, био је против измена старог јер се "код честих измена и допуна осећа велика незгода у целокупном сазнању и употреби истих, као и у не мањој потпуности њиховој."⁵¹

Са само једним гласом против, после убедљивог Грујићевог излагања решено је да се приступи изради сасвим новог устава.

Затим је краљ поставио питање начина рада самог одбора како би се што брже дошло циљу због ограниченог времена до Велике народне скупштине. За то је предложио три пута: да се посао повери ужем одбору, да се дискусија по свим питањима повери овом саставу, а да се редакција донетих одлука повери ужем, и на крају, да се у пленуму расправља само о најважнијим питањима, а да се мање важна оставе ужем одбору.

Опет је дискутовао Јеврем Грујић и залагао се за ужи одбор који би све добро из ранијих устава унео у нацрт новог. Тај нацрт би касније био представљен пуном саставу одбора ради решавања спорних питања.

Након дискусије у којој је највише подржан предлог о формирању ужег одбора, краљ је, у договору са председништвом, предложио његово именовање. Поред три потпредседника, свака странка је дала још по три своја представника па их је укупно било дванаест. Кандидате су дали сами потпредседници, па су у ужи одбор ушли из Либералне странке: Стојан Бошковић,⁵² Јован Авакумовић⁵³ и Радивој Милојковић,⁵⁴ из Напредне странке: Милан Кујунџић,⁵⁵ Марко Стојановић и Михаило Павловић,⁵⁶ а из Радикалне странке: Пера Велимировић,⁵⁷ Риста Поповић и Мика Ђорђевић. Због болести Радивоја Милојковића, до његовог оздрављења изабран је Стојан Рибарац.⁵⁸ Избором чланова ужег одбора почело је једномесечно, свакодневнио писање новог устава краљевине Србије који је по краљевом захтеву морао да буде дело компромиса. Настојао је, такође, да се чланови ужег одбора обавежу да, без обзира на своје ставове, у скупштини морају заступати предлог изгласан на одбору.

⁵¹ *Ibid*, стр.134

⁵² Стојан Бошковић (1833-1908), велики српски историчар и политичар, на Великој школи предавао је историју, уполитичком животу био је један од најистакнутијих либерала.

⁵³ Јован Ђ. Авакумовић (1841- 1928) је био правник, политичар, председник владе Србије.

⁵⁴ Радивоје Милојковић (1832 —16. децембар 1888) , српски политичар и правник, председник владе кнежевине Србије за време Намесништва (1869—1872), министар унутрашњих послова, министар правде и потпредседник Државнога савета.

⁵⁵ Милан Кујунџић Абердар (1842 —1893), српски филозоф и политичар

⁵⁶ Михаило Павловић (1840- 1915), један од чланова управе Народне банке и председник Српске кредитне банке.

⁵⁷ Петар Велимировић (1848 —1921), српски политичар, један је од оснивача странке, после угушења Тимочке буне 1883. емигрирао је у Бугарску, министар грађевина, два пута председник владе.

⁵⁸ Стојан Рибарац (1855 — 1922), српски политичар, министар унутрашњих послова, министар правде и министар трговине.

Ово је био најбоље одабран скуп људи, који су, иако различити, али са истанчаним размевањем приступили даљем раду.⁵⁹

Седнице ужег одбора су биле затворене за јавност и на њихову дискрецију су се обавезали сви чланови. Занимљиве белешке које нам осликавају ставове и залагања странака и краља у писању овог устава су дело секретара ужег одбора др Милована Миловановића.⁶⁰

III СТАВОВИ ЛИБЕРАЛА У УСТАВОТВОРНОМ ОДБОРУ

3.2. Ставови либерала у раду ужег одбора

Ужи одбор је свој први састанак одржао већ 24. октобра како би се договорили о даљем раду. Одлучено је да се у изради устава послуже елаборатом уставне комисије која је састављена под либерално-радикалском владом (1886-1887), али само као "преглед" свих питања која треба да се узму у претрес. Секретар одбора, др Милован Миловановић је за сваку седницу унапред спремао материјал о коме су расправљали, иако су седнице одржаване свакога дана.

Седнице о најважнијим уставним питањима почеле су 1. новембра. Дискусија је вођена о структури народног представништва, при чему је од либерала једино Стојан Бошковић⁶¹ предлагао увођење горњег дома сматрајући га потребним ради чувања

⁵⁹ Ратко Марковић *Понос српске уставности – 125 година од доношења устав краљевине србије од 1888.* Београд 2013, стр. 317

"У Србији се више никада није десило да се ангажује толико и тако мудрих глава око израде устава као тада. Краљ Милан, који је сијао својим расним беседништвом (Слободан Јовановић оправдано примећује: „Да није био краљ, Милан Обреновић могао је постати један од наших најбољих политичких беседника“), Јован Ристић мудрошћу и политичком спретношћу, Гига Гершић виртуозном аргументацијом, Ранко Тајсић и Димитрије Катић непатвореном оданошћу интересима широких маса народа дали су тон раду читавог Уставотворног одбора. У коначној редакцији устава Милован Миловановић је био тај који је допринео одређености појмова и складу целине, док је Ристић био заслужан за језичку и стилску чистоту устава."

⁶⁰ Милован Ђ. Миловановић (1863 —1912), српски теоретичар државе и права, истакнути дипломата и политичар, један од првака Народне радикалне странке. Био је министар иностраних дела, председник владе Краљевине Србије.

⁶¹ "Стојан Бошковић (1833 – 1908) након завршене гимназије и Лицеја у Београду, био је гимназијски професор у Шапцу, Неготину и Зајечару, а од 1872. године професор опште историје на Великој школи у Београду. Вршио је и функције министра просвете и државног саветника. Као министар просвете установио је Просветни савет и увео професорски испит. Остварио је и дипломатску каријеру као посланик Србије у Букурешту, Атини, Паризу и Бриселу. Намеравао је да напише волуминозно дело из области опште историје, али је стигао да заврши само прве две књиге своје *Историје света за народ и школу* (1866;

устава и одмерености у раду. Међутим, ни Бошковић није био беспоговорни присталица дводомног система, већ заговорник компромиса са струјом која се залагала за једнодомно представничко тело.⁶² Пошто су друга двојица либерала предлагали једнодомну скупштину, без обзира што је и њихов вођа делио то мишљење, оставио је да се о томе изјасни на сутрашњој седници.

Наредног дана Јован Ристић је први дискутовао и предложио један дом, али у њему две категорије посланика. Имајући у виду малобројну интелигенцију, намера му је била да половину посланика чине квалификовани људи, умерени, представници науке и искуства, при томе старији од 40 година. Због важности идеје, начин на који би се то постигло није био уопште битан због великог отпора у народу који је постојао према ученим људима. Коначна одлука о броју и старосној граници није донета, али услов о квалификацији није био споран.⁶³

Још једно важно питање било је предмет расправе ужег одбора. То је питање да ли да избори буду посредни или непосредни, јавни или тајни, да ли да се врше по срезовима или нарочито изабраним окрузима, и најважније да ли да се врше појединачно или по листама. Предлог Јована Ристића за сразмерно представништво по пропорционалном систему, при чему право да бирају имају сви грађани који плаћају порез прихваћен је у начелу.

Неминовност Државног савета, због великих права датих једнодомој скупштини, као и сталност њихове функције такође је изазвао одобравање. Либерали нису пристали на краљев неумесан предлог да се новим уставом искључи династија Карађорђевића, а тражили су да се обавезно промени састав судова који нису давали никакве гаранције за непристрасан рад.

1872) у којима је описао период до избијања крсташких ратова. Детаљније в. Стојан Бошковић (С. Јовановић), НЕ 1, стр. 253,"

Маша Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела?* ... Нови Сад 2010, стр. 412

⁶² *Ibid*

⁶³"За квалификованог посланика могао је бити изабран сваки српски држављанин који је завршио факултет или стручну школу у рангу факултета, у земљи или иностранству. Поред факултетски образованих лица, за квалификоване посланике су могли бити бирани, без обзира на стручну спрему, и бивши председници и потпредседници Народне скупштине, бивши и садашњи председник, потпредседник и чланови Државног савета, и пензионисани генерали и пуковници (чл. 100 уставног пројекта). На седници пленума Уставотворног одбора одржаној 1. децембра 1888. године је предложени члан 100 уставног пројекта ужег одбора о квалификованим посланицима једногласно усвојен."

М. Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела?* ... Нови Сад 2010. стр. 414

Све одлуке донете у ужем одбору биле су обавезујуће за све чланове. Без обзира да ли су на њих дали свој пристанак, били су дужни да их бране и заступају на седницама Великог уставотворног одбора.

3.3. Ставови либерала у раду великог уставотворног одбора

Коначно формулисање текста новог устава почело је 24. новембра на другој седници Великог уставотворног одбора. Краљ је у својој беседи захвалио члановима ужег одбора на великом труду и залагању на изради нацрта са којим је и сам био сагласан. Захвалио им се и "на њиховом искреном патриотизму и узвишеној мисли која их је руководила да сваки по нешто попусти од својих идеала, ма колико у њих веровао, ради опште ствари, ради тога да се компромисним уставом дође једном у Србији до жељеног унутрашњег мира, тако нужног и свима странкама и народу из кога су поникле."⁶⁴ Ипак он није желео да врши било какву пресију на дискусије и одлуке у даљем раду.

По питању вера либерали су сматрали да се не може рећи да је "народна вера" хришћанска, источно-православна јер у Србији има и других вера на које се треба обазирати.⁶⁵

Полемику је изазвало питање о административној подели земље на жупаније у члану 5. Иако и међу самим либералима није био јединствен став о томе, преовладало је мишљење да између државе и општине треба да буду две административне јединице: прво подела на округе или жупаније, а затим на срезове. Да би та подела била у духу устава и била његов саставни део, како је образложио потпредседник Јован Ристић, подела на две административне јединице упростила би централној власти да води надзор, а народ би лакше долазио до својих права. Потребна је била подела која би омогућила јаку контролу над чиновницима и омогућила развој читавог друштва. Залажући се за поделу на 10 округа или жупанија, приближне величине и моћи, омогућило би се и лакше решавање одељка о изборном систему, јер би то било трајно решење самим својим уставним одређењем.

И сам краљ је навео два разлога за овакво решење. Први је био сузбијање сепаратизма и духа личних и месних интереса који се претпостављају општим и

⁶⁴ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1890, стр. 287.

⁶⁵ *Ibid*, стр.441

државним, јер су досадашњи посланици били не народни, већ посланици свог среза. Други је био због сталних притужби народа против управних власти, па би давањем већих слобода срезу и општини довело до већег суделовања народа у њима. Одлучено је да подела на 10 жупанија уђе у уставни нацрт. Иако то није било и коначно решење по питању административне поделе земље начелно се ништа није изменило⁶⁶.

Једно од основних либералних начела и ударно поглавље устава су била права српских грађана како би устав гарантовао личну слободу. Чланом 9 је укинута притвор без писменог решења истражног судије, а против власти које овако не би поступале уследила би казна.

Овај предложени нацрт бранио је Стојан Рибарац, као члан ужег одбора, па је усвојен уз малу допуну.

Први пут покренута идеја о укидању смртне казне за политичке преступнике виђена у другим државама, иако потекла од радикала, била је блиска и ставовима либерала. Без обзира на велику подршку овакве идеје, нарочито од радикала, краљ се оштро противио томе. Апел за укидање смртне казне за политичке кривце, где он као владар излази тежњама свога народа у сусрет и добровољно даје устав, одлучно је одбацио. Није дозволио да кривица политичара "једног човека интелегентног, који уме да мисли" буде мања од драконских казни где се "за једно рало... за две опасне крађе, па ма оне биле и најмање вредности, кажњава смрћу."⁶⁷ Решења других земаља га нису занимала јер "устав не треба да буде Данајско буре у које се може све трпати и које може све трпети".⁶⁸

После краљевог начелног противљења и молбе да одбор одбаци овај предлог то је и учињено са два гласа против. Међутим, ово питање тиме није било коначно решено⁶⁹, па се у уставу, уз изузимање неких случајева када је у питању краљ и његова породица, налази и овај члан.

Како наводи Ђорђевић у својим белешкама "после оне стене, коју беше подигао газда Сима Недељковић својим предлогом да се укине смртна казна за политичке кривце, у сред мирног тока уставотворне дебате око које се беше запенушала зајажена речитост нашега горњега дома, као вода на Нијагари – текла је дебата тако мирно као у каквом општинском одбору."

⁶⁶ С. Стијичић, *Политички и уставни компромис у Србији*, II део, Ниш 1979, стр. 206

⁶⁷ "В. Ђорђевић *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1890, стр. 112

⁶⁸ *Ibid*

⁶⁹ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888. године*, II део, Ниш 1979, стр. 207

Што се мирног окупљања грађана тиче, Јован Ристић је допунио да за зборове у затвореноме простору није потребна пријава власти, што је и усвојено.

Предлог са ужег одбора о једнодомном представничком систему изазвао је незадовољство међу неким либералима. Наиме, Алимпије Васиљевић је сматрао ово најважнијим уставним питањем, јер у досадашњем законодавству са оваквим решењем није било гаранција ни за добре законе, ни за контролу над вршењем закона, нити за контролисање државног буџета. Неминовност постојања два дома правдао је тиме да сељаци неће бирати интелигенцију за своје представнике, а потребна је та "политичка брана против поплаве популарних заблуда и страсти, противу неразумљивих, лакомислених, по државу опасних струја".⁷⁰ С њим се сложио и Милорад Шапчанин. Навео је да би у горњем дому били људи заслужни по услугама учињеним држави, зрели, одабрани и искусни, са којима би будући министри могли владати, што је до сада, са оваквом скупштином било немогуће. И генерал Белимарковић сматрао је да се нови устав доноси баш због недостатака које је имао стари. Једна од главних мана је управо то што су до сада законе доносили људи који их сами нису могли ни прочитати, а неопходно је да се дводомом скупштином заузда самовоља не само појединца него и самовоља маса коју је било лако завести приликом одлучивања.

Насупрот либералима, радикали су били против Горњег дома, укључујући и краља Милана. Тиме би се само продубио јаз између народа и интелигенције, а нацртом је предвиђено бирање квалификованих посланика који би била "јака брана противу поплаве популарних заблуда."⁷¹ Притом, указао је и на чињеницу да нови устав мора да усвоји Велика Народна Скупштина, која од 628 посланика имала бар 600 противника горњег дома. Краљ је сматрао да интелигенција треба да уђе у народ и да управља његовим политичким васпитањем. Главно је било уставом осигурати да онај ко плаћа порезе и сноси државне терете мора да има утицај и на унутрашњу и спољну политику. За сада су квалификовани посланици били једино на шта је већина могла пристати. Због важности питања, у појединачном гласању члан 100 је усвојен са само 5 гласова против.

Усвојено је да народно представништво има два облика: Обичну и Велику народну скупштину, која је два пута већа од Обичне, и састаје се само у Уставом предвиђеним ситуацијама (када се решава о престолу, избору намесника, изменама и допунама у Уставу, смањивању или размени неког дела државне територије, и када краљ нађе за сходно да сазове и саслуша Велику народну скупштину). Усвојено је да се непосредним,

⁷⁰ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ.26-31, Београд 1890, стр. 496

⁷¹ *Ibid*, стр. 505

тајним бирањем куглицама, избор једног народног посланика на три године врши на сваких 4500 пореских глава.

Радикали су били против непосредног и тајног бирања народних посланика. Иако је досадашњи начин бирања преко повереника имао доста мана због злоупотреба бирачких одбора и фалсификовања у списковима, ипак су људи по општинама познавали своје поверенике, који су могли и тајно из целе жупаније бирати кандидате. Разлог за то је био неписменост народа за гласање по листама. Навели су још да није цео народ подељен у три партије, да их има много који не припадају ни једној од постојећих. Јер партије су се само бориле за власт и само су правиле штету стално се смењујући у власти..

Међутим, Стојан Рибарац је навео да тајно гласање подиже дух, а и сам устав гарантовањем слободе збора и договора омогућава народу да бира по слободном виђењу. Ако се од два зла бира мање, спречиле би се злоупотребе и фалсификати, и тиме се "најјаче обелодањују осећаји и тежње како бирача, тако и целога народа".⁷²

Ова одлука је и усвојена, јер како је краљ објаснио, стишале би се политичке страсти и завађени политички противници престали би бити крвно завађени лични непријатељи.

Предлог у уставном нацрту да се формира посебан одбор за сваке опште изборе, по жупанијама, који би одређивао број пореских глава и посланика изазвао је чуђење код Јеврема Грујића, јер је то раније решавала главна контрола. Образложење је дао Јован Ристић. Наиме, то је промењено како би се избегле досадашње грешке, јер су два пута погрешно издавани бирачки спискови, што је доводило до нерегуларности избора.

Услов да се са навршеном 21 годином и плаћеним порезом од 15 динара држави стекне бирачко право, за Алимпија Васиљевића је представљао једну од гаранција да избор за народне посланике испадне што бољи. Како се, по његовим речима није послушала наука и искуство других држава у смислу дводомног система, са овим критеријумом би се скупштина саставила на најбољи начин. За то је управо најважније пажљиво давање бирачког права, пре свега људима који су сазрели за то и који су материјално осигурани, јер би тим избором заправо чували и своје имање. "И ја тражим да су сви грађани пред законом једнаки, али само онде где траже правду и где се тиче личне безбедности – а у законодавству не можемо сви учествовати."⁷³ Навео је да су многи пунолетни младићи који су по школама или у војсци или они који су код куће у том добу не познају довољно људи из своје жупаније да би гласали по своме убеђењу.

⁷² *Ibid*, стр.107

⁷³ *Ibid*, стр. 117

Како не би постали само слепо оруђе у рукама политичких агитатора, предложио је да тај старосни праг буде бар 25 година.

Јован Ристић је објаснио да је цео уставни предлог дело уступака и погодбе, тако да је то заправо граница на коју су сви пристали – од предлога да сви имају право гласа без обзира на плаћање пореза, до захтева да право имају само они који плаћају 30 динара.

Велику полемику изазвао је први пут предложени принцип сразмерног представништва. На тај начин највише се одузимало од пуне владавине скупштинској већини, односно радикалима, јер поделом посланичких мандата на основу пропорционалне система обезбеђено је присуство у скупштини и мање заступљеним странкама.⁷⁴ Насупрот томе је био став да се на тај начин, без солидне, стабилне већине у скупштини долази у опасност сталних промена влада.

На ову примедбу, политички оправдано образложење дао је вођа либерала. Он је поновио да су се морале тражити гаранције за добру контролу државних послова и израду добрих закона. Прва гаранција за то би била да сваки предлог прво прође кроз државни савет, без обзира да ли је иницијатива за закон потекла од скупштине или владе, где би одлучивали људи са потребним квалификацијама. Као друга гаранција су квалификовани посланици у самој скупштини које неће постављати влада, већ ће бити изабрани од народа. Како народ још увек за посланике бира своје политичке представнике и блиске суседе, сам устав је наметнуо да морају да чине четвртину целокупног броја. И трећа гаранција за успешан рад је подела скупштине на секције и одборе, како би се сваки предлог више пута размотрио. Најзад, као главну гаранцију он је истакао предложени изборни систем који отвара врата талентима и интелигентним члановима мањине који су контрола за заустављање државних кола на низбрдици, јер "већина нека буде власт, а мањина нека буде контрола."⁷⁵ По његовом мишљењу веома је важно да се овај принцип у целини реши уставом јер би у супротном само била бачена јабука раздора тако што би свака владајућа странка удешавала принцип мањине према својим потребама.⁷⁶

⁷⁴ Н. Ранђеловић, *Историја права II*, Ниш 2012, стр. 120

⁷⁵ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1990, стр. 432

⁷⁶ Коментар за ове разлоге прецизног одређивања свих услова: "Треба веровати Јовану Ристићу кад говори о јабуци раздора коју би могао да представља један непотпун устав, са празнинама и начелним одредбама. И сам је најнепосредније учествовао у изради и доношењу једног таквог устава (Намесничког, из 1969.), да би кроз разраду уставних одредби и попуњавајући празнине преко органских закона ту уставну карактеристику користио за мењање духа па и садржине устава. Знао је, у политичким условима премоћи једне странке, која није његова, да залагањем за што потпунији устав, одузима радикалној странци моћно средство политичког утицаја на државне установе", С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888*, II део, Ниш 1979, стр. 208

Противнике оваквог изборног система генерал Јован Белимарковић упитао је "да ли су они за то да народно представништво буде израз правих жеља, идеја, тежња, мишљења и осећања народних јер треба у томе да буду на чисто"⁷⁷ Истакао је да су сви сагласни да већина треба да влада "али права, а не измајсторисана", и да радикали нису већина све док у народу има тако много људи који не мисле као они. Тек исправност нечијих идеја и дела може да створи праву већину.

Врло жива и противречна дискусија показује колико је увођење оваквог изборног система било важно. Стојан Рибарац је додао да велики простор који би чинио једну жупу није никакав проблем организовања избора, јер су сви виђени људи познати и на много ширем простору. При томе је похвалио свест и бистрину народа, способног да изабере посланике достојне њиховог поверења.

Став либерала да је изборни систем део компромиса и замена за установу горњег дома подржао је и потпредседник напредњак Милутин Гарашанин јер ако је нешто дело компромиса морало је детаљно да се нађе у уставу као највећа гаранција његове примене.

Краљ је дао пристанак на овакав изборни систем коментаром, да жели да овај нови устав живи дуже од досадашњег, те и он сматра да је ово питање најважније питање целог устава. Није га бринула сумња да ће можда Велика народна скупштина одбити овакав нацрт. Сматрао је да то не би била срамота одбора, већ би цела Европа видела да народна свест још увек није довољно развијена да разуме и усвоји један заиста добар устав. Ово је усвојено великом већином, са десет противника из Радикалне странке.

Народни посланици су, по предлогу, могли бити сви који имају право бирања, са навршених 30 година (иако је Јован ристић предложио 40) и плаћеним годишњим порезом од 30 динара. Свештеници су били против тога да се посланици из њихових редова бирају на слободним изборима јер би то неминовно значило и њихово укључивање и агитацију у политичким партијама. Предлагали су да они сами бирају своје представнике за Народну скупштину.

Међутим, члан ужег одбора из Либералне странке Јован Авакумовић није разумео разлог да се свештеници понизе испод осталог народа јер би то изазвало да се они сами мешају у политику на штету цркве. Нагласио је да би већу пажњу требало обратити при самом избору свештеника и на тај начин избећи њихово бављење политиком. И краљ Милан није био за стварање посебних "колегија", јер би поред духовних могли настати

⁷⁷ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1990, стр.436

и судски, професорски, лекарски, земљораднички, који би између себе бирали своје представнике. Он није сматрао ни свештенике једином независном интелигенцијом, а ни чиновнике толико зависним у скупштини. Сви су они подједнако имали личне захтеве и удовољавали су својим гласањем појединим министрима, без партијске послушности.

Различита схватања су била и у одређивању ко сме да задржи чиновничко место уколико је изабран за народног посланика. Интелигенцију су управо чинили углавном државни чиновници, па је за многе било неопходно задржавање чиновничког положаја због несметаног функционисања државе. Али, с друге стране, Стојан Бошковић је објаснио да је осим способности за прављење и претресање закона неопходна и слобода одлучивања и контроле над скупштином и владом. Због тога посланици не смеју да буду, због природе свог посла, у потчињеном положају према министрима како би могли слободно одлучивати у корист народу. Сем министара, чланова Државног Савета, судија, професора, пензионера, лекара и инжењера у државној служби, сви остали нису задржавали дупле положаје.

Предлог ужег одбора да се бира укупно 30 квалификованих посланика који испуњавају и посебне услове није наишао на одобравање ни код свих чланова Либералне странке. И радикали су били против тога да тројица из сваке жупаније задовољавају посебне услове⁷⁸, јер су и до сада бирали поштени и чувени људи и из редова интелигенције, тако да је народ могао слободно да бира без ограничења. Јеврем Грујић је предложио да се, мада на посебној листи и квалификовани посланици бирају истог дана у жупанијама јер то предлогом није прецизирано.

Целисходност установе нове категорије посланика Јован Ристић објаснио је да је "она само једна алка у читавом ланцу установа, и у начелу она је примљена истога дана када је одлучено да буде само један дом како одбрана великих културних интереса не би била остављена случају... кад Устав поживи и кад се народ навикне да бира интелигенцију ласно ће се квалификовани посланици укинути."⁷⁹ Одустао је, на захтев радикала, од предложене старосне границе од 40 година па је су за све народне посланике тај услов остало исти. Нагласио је да устав, као дело компромиса не искључује ни сељаке из законодавства, чак не тражи да је писменост обавезна за посланике. Потребно је било

⁷⁸ Услови: да су завршили факултет у земљи или на страни, били чланови Државног Савета, председници или потпредседници Народне скупштине, министри и дипломатски агенти, или генерали и пуковници у пензији.

В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1990, стр. 448

⁷⁹ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1990, стр. 494

помешати интелигенцију са народом, на користит и народу и правилном раду скупштине. На крају, све је то било неопходно једнодомој скупштини и уставној монархији. Да би се народу обезбедио миран живот и сигурност, избором квалификованих посланика дају се гаранције за стабилност и правилан ток државних послова.

У делу нацрта о министрима, дебата се водила о њиховој одговорности. Одредба да се министар пред скупштином може писмено оптужити тек потписом две трећине присутних чланова, по мишљењу радикала била је велика препрека и до сада. По већ важећој таквој одредби било је немогуће обезбедити потписе, па је предложио да би то требало смањити на апсолутну већину, што се примењује за неке друге случајеве. Истакао је да "народ тражи што страшнији суд и што већу одговорност за људе који управљају земљом."⁸⁰

Алимпје Васиљевић, напротив, навео је да строже казне не решавају проблем злоупотреба министара. За њих је највећа казна губитак министарског положаја, па би питање смене било боље решење за њихов поштен рад. То је подржао и Јеврем Грујић и предложио да посланици треба да имају могућност да изгласају неповерење министру ког желе да уклоне.

Предложено је да се министарска одговорност санкционише посебним законом, као и да застарева за 4 године од дана када је учињено. Овај рок је гарантовао сазивање нове скупштине која би била гаранција да се у новом сазиву оптужи министар. То је ипак изазвало бурну реакцију радикала.

По овом питању, став либерала је углавном заснован на томе да су њихови чланови ужег одбора и сами бивши министри. Због тога они нису прихватили радикалске ставове у дефинисању и санкционисању министарске одговорности, као ни рока застаревања, што је на крају и усвојено.

Тако је Јован Авакумовић, као одбрану оваквог решења навео да је положај министара такав да, насупрот учињеног дела приватног лица, они морају радити и против своје воље из чистог патриотизма. Навео је то као разлог за краћи рок за застаревање одговорности, јер се њихово тако учињено дело касније могло ценити са разних гледишта. Разлог за рок од 4 године, како би свака власт могла оптужити министра по истеку мандата сматрао је непримерним. За њега су једино краљ и скупштина могли о томе одлучивати, тако да је неопходно ограничавање и олако упућивање на редовне судове.

⁸⁰ *Ibid*, стр. 510

Јован Ристић је додао да се застарелост у уставу само напомиње, а да је одређује Закон о министарској одговорности. Задњих 18 година, од кад је уведена, нико није тражио промену овог рока. По одлуци Државног суда, за дело учињено у министарској дужности највећа казна је била губитак државне службе. Даље процесуирање се упућивало редовном суду.

Своје позиције бранили су либерали и у погледу састава Државног савета. Као странка која је надуже била у власти и чији су чланови дуго у државној служби, предлагали су, још на седницама ужег одбора, да у савет могу ући људи са преко 40 година старости, односно са преко 20 година државне службе. Како је краљ објаснио "изгледало би да је та одредба нарочито уперена против радикалне странке, као најмлађе партије, у којој нема људи који служе преко 15 година у државној служби, како нико из те странке не би могао постати државни саветник."⁸¹ Даље је образложио да је савет достојанствено обављао своје дужности, па "нема разлога помислити да ће дручије бити и са Саветом који буде састављен од људи из разних странака и разног искуства". Ови услови су смањени на 35 година старости, односно 10 година рада у државној служби.

Јован Белимарковић⁸² је предложио да се поред наведених дужност дода Државном савету још и то да прегледа посланичка пуномоћства, а да се одузме од скупштине како она сама о себи не би судила. На тај начин би се избегло да онај ко има већину у скупштини има и апсолутну власт. Ово није прихваћено, а допуна дужности је била једино да као дисциплински суд суде државним чиновницима.

Прихваћено је да судска власт буде посебна државна власт, самостална и независна, при чему су судије у својим звањима сталне.

Радикали су сматрали да је погрешно дефинисање три степена судства: првостепени, апелациони и касациони, иако је овај трећи решавао само спорове између судске и административне власти. Ово је одбранио Јован Авакумовића, јер уставом се утврђује да касација нема право да суди о делу, већ само о праву. Овде се само уносио

⁸¹ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1990, стр.523

⁸² Јован Белимарковић (1827 - 1906) је био српски генерал и виши државни службеник.

Основну школу и гимназију је завршио у Београду. Започео је студије на правном факултета Лицеја у Београду, а затим је годину дана студирао филозофију у Берлину. У војску је ступио 1846. године. Као вршилац дужности управника града Београда 1858. са либералима је радио на збацивању Александра Карађорђевића и повратку Милоша Обреновића. Краљ Милан га је одредио за једног од краљевских намесника пре абдикације 22. фебруара 1889. године. Као одлучан противник радикала, Белимарковић је после смрти другог намесника Косте Протића био, заједно са првим намесником Јованом Ристићем, против избора Николе Пашића за намесника.

начелно задатак овог суда. Међутим, у коначном решењу није наведено да постоје три степена судсва, већ су само набројани који су судови у Србији.

У делу о државним финансијама око плаћања личног пореза и приреза, генерал Белинарковић је сматрао да официри и војници стајаће војске треба да буду ослобођени. Његов разлог за то је, пре свега био њихово оправдано искључивање из гласања на општинским и државним изборима. Као генерал, сматрао је да није добро да војска улази у политичку борбу, али праведно би било да се ослободе и неких терета, у овом случају финансијских. Ово ослобађање од пореза је и због тога што официре веома често премештају, тако да су такви општински намети сувишни. Дискусију је завршио краљ, сложивши се са предлогом.

У уставном нацрту није наглашена разлика између стајаће и народне војске што је наишло на извесно неодобравање. Због великог историјског значаја народне војске у ослобађању Србије и проширивању државних граница захтев је био да се ради њене важности нагласи у уставу.

Јован Ристић, по речима краља наш верзирани дипломата, је објаснио да је чисто политички разлог што је изостављена установа народне војске. Овим би се онемогућио сваки протест са стране према краљевини због постојања народне војске, при чему се њен опстанак није доводио у питање.

Једино су краљ и народна скупштина могли да поднесу иницијативу о измени устава, а у таквом предлогу су се морали навести сви чланови које је потребно изменити или допунити. Уколико би предлог усвојила узастопно два скупштинска сазива уз краљев пристанак, тек би се тада сазивала Велика народна скупштина која је уставотворна власт. Примедба је била да се на овај начин оставља могућност сукоба између краља и скупштине, због њихових супротстављених интереса. То је и до сада био случај, па се уосталом и до овог устава, иако компромисно, дошло преко буна и сукоба.

Овакав предлог је по речима потпредседника Јована Ристића проистекао из чисто практичних разлога. Наиме, пошто је за сваку измену устава била неопходна и краљева потврда на тај начин би се избегло заседање Велике народне скупштине док се не задовоље сви услови.

3.4. Ставови либерала у раду специјалног одбора

Уставни пројекат којим су остварене велике народне жеље, настао иницијативом свих политичких актера и подржан краљевим пристанком и активним учешћем, још увек није био комплетан. Његова судбина зависила је од Велике народне скупштине у којој је пет шестина било чланова Радикалне странке. Ма колико се тешко дошло до овог компромисног текста, тежи и важнији део је тек предстојао.

Од самог почетка краљ је инсистирао да се овај посао мора завршити по заједничком споразуму и похвалио је рад одбора. Сада је било нужно да све странке дају потпуну сагласност на нацрт уз обавезу се да га без икаквих измена подрже пред уставотворном скупштином.

Овим нацртом су радикали, као највећа странка, најмање били задовољни. Њихови захтеви нису до краја усвојени и тешко су могли да обезбеде престанак свих својих чланова. Уз све то, њихова дужност и одговорност пред народом, краљем и одбором била је највећа. И сам свесан тога краљ Милан је морао осигурати апсолутну подршку. Зато је "позвао странке да се изјасне да ли су сагласни са нацртом устава какав је изашао из њиховог заједничког рада... јер после се од њега не сме ни тачка променити".⁸³

Да би добио те формалне изјаве још једном је допустио представницима странака да "отворено и чисто, без икакве ограде" дају своје примедбе како би се дошло до коначно утврђеног текста.

Охрабрени краљевим позивом, свака странка је своје примедбе дала у целости. То су углавном била питања за која у одбору нису имали већину за њихово усвајање, с обзиром да су све три странке биле подједнако заступљене. Ово је била још једна прилика да се споразум спроведе до краја, а затим устав усвоји у целости.

Либерална странка је овим нацртом могла бити задовољна јер су многа страначка начела нашла своје место. Међутим, и Јован Ристић је нагласио да је "цео досадашњи рад као нека компромисна потка"⁸⁴, и био је спреман да прихвати неке од захтева радикала. Посебно је нагласио да су ти захтеви двојачке природе: "једни не засецају у основу целине, па се о њима може доћи до коначног споразума, али нажалост има и таквих који могу довести у питање цео досадашњи рад."⁸⁵ Либерали нису имали своје нове предлоге и

⁸³ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888*, II део, Ниш 1979, стр. 211

⁸⁴ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1890, стр. 562

⁸⁵ *Ibid* стр. 562

прихватили су начелно да учествују у претресу предложених измена осим неких принципијелних, док напредњаци нису желели ни да улазе у дискусију о изменама. И Јован Авакумовић је додао да се о спорним захтевима може постићи консензус, нарочито о броју жупанија и укидању смртне казне за политичке кривце.

Краљ Милан, коме је најважније било да се странке сложе, није се понашао као политичар већ као посредник. Тренутак када су се две странке потпуно сагласиле са текстом устава, док је трећа изјавила да није у свему постигнут компромис условио је да као краљ понуди конкретно решење. Морао је да води рачуна са колико гласова свака странка располаже у скупштини која иначе треба да оживотвори заједнички устав. Без обзира да ли су нека питања за чланове била начелна или не, предложио је или даљу дебату о решавању захтева радикала, или формирање новог одбора где би се постигао договор. Трећа и најмање пожељна могућност била је да као председник уставотворног одбора констатује да се странке нису сложиле и да се по томе даље понаша. То је и за њега била најгора могућност, па је предложио уваженим члановима "требало би да будете...рецимо, мање Срби, то јест да не будете тако на крај срца, да не будете до краја елемент неспособан за заједнички рад."⁸⁶

Јован Ристић је веома озбиљно схватио изјаву Његовог Величанства и могућност да се тешком муком написан устав на крају не усвоји. Прихватио је краљев савет да се спорна питања испитају у одбору и реше већином. Поводом најспорнијег питања, а то је било изборни систем, сматрао је да сви имају највећу одговорност. Веома је важно било да се пропорционални (сразмерни) изборни систем расподеле посланичких мандата унесе у устав. Пропорционални систем је онемогућавао највећу странку да она покупи све мандате, а омогућавао је мањини да и она буде представљена у народном представништву, сразмерно добијеним гласовима. Тај изборни систем био је брана тиранији страначке већине.⁸⁷

Сем напредњака који су једино били против поновног усаглашавања, и радикали су, да би постигли своје циљеве, били за модификовање и уклањање неких одредби без штете за целину.

Мишљење краља је било да је ужи уставотворни одбор учинио све што је могао у погледу постизања договора. Зато је именовао нови одбор где он не би учествовао како би се избегла свака сумња о притиску на доношење одлука. Поред већ познатих

⁸⁶ *Ibid*, стр. 574

⁸⁷ Р.Марковић, *Понос српске уставности – 125 година од доношења Устава краљевине Србије 1888*, Београд 2013, стр 319

потпредседника предложио још по двојицу чланова сваке странке. Радикале: Косту Таушановића и поп Марка Петровића, напредњаке: Ђоку Павловића и Миту Маринковића и либерале: Алимпија Васиљевића и Јову Крсмановића. Једина његова сугестија је била да се предлог о промени устава решава у две скупштине које су произашле из двају избора како би се дала могућност да се јавно мњење обавести и изјасни.

Јован Ристић је пристао на предлог радикала да се у специјалном одбору не одлучује гласањем већ постизањем договора.

После више од шест часова рада и решености да се не разилазе док се не споразумеју специјални одбор је успешно завршио поверени му посао. Одлуке је изложио Јован Ристић на сутрашњој седници ширег уставотворног одбора и са задовољством изјавио да је постигнут споразум између радикалне и либералне странке.

Уважене су примедбе радикала да се земља подели на 15 (уместо 10) административних јединица, и то не жупанија него округа, да се бирачко право губи привремено, да два члана Главне контроле могу бити и неправници, да се укине смртна казна за чисто политичке кривце. Што се тиче изборног система либерали су постигли сагласност да овај предлог остане у самом уставу, али тако да се на предлог просте већине гласова народне скупштине после шест година може подвргнути уставној ревизији. Јован Ристић је изјавио да сада између те две партије више нема никаквог разилажења, да овакав нацрт обе партије прихватају и уједно преузимају одговорност на себе да га бране и својим пријатељима у скупштини препоруче да га усвоје. Изразио је своје жаљење што се Напредна странка одвојила од њих и није пристала на договор у специјалном одбору. Овај договор је сматрао, пре свега, дужношћу и одговорношћу пред потомством и светом. " Не бисмо могли допустити да се услед нашег неспоразума поколеба зграда која се не подиже тако лако, да се не доврши зграда коју је сам Краљ наш крунисао својим неуморним радом. Наше је узајамно попуштање највећи доказ да је уставна реформа потребна, и тим попуштањем створили смо нацрт Устава који ће, ако се усвоји, спадати међу најнапредније и најслободоумније уставе европске."⁸⁸

Краљ је искористио и ову прилику да нагласи важност усвајања устава и очекивање да све партије, код својих чланова постигну такву сагласност. Велико пожртвовање и пажњу коју је посветио у стварању овог заједничког дела није дозвољавао да било ко поквари. Поново је нагласио да неће дозволити никакве измене у Великој народној

⁸⁸ В. Ђорђевић, *Горњи дом Србије – рад Великог уставотворног одбора*, књ. 26-31, Београд 1890, стр.86

скупштини. Да би обезбедио сигурно гласање захтевао је од чланова ширег одбора да се отворено изјасне о томе ("је ли вера или је невера"). Тим својим говором, убедио је и напредњаке да прихвате договор⁸⁹ и покажу да "ни до сада нису били невера."

10. децембра 1888. Одржан је састанак за потписивање уставног пројекта Осим Димитрија Катића и Ранка Тајсића сви чланови Уставотворног одбора су потписали уставни пројект, чиме је њихов рад успешно завршен.

Велика народна скупштина се састала 11. децембра, а *Устав* је изгласан 21. децембра, тако што је Скупштина примила нацрт Уставотворног одбора „ од корице до корице“. Сутрадан, 22. децембра, краљ је на свечаној седници потврдио нови устав и закључио седнице Скупштине.⁹⁰

10. децембра 1888. године одржан је састанак за потписивање уставног пројекта. Осим Димитрија Катића и Ранка Тајсића сви чланови Уставотворног одбора су потписали уставни пројект чиме је њихов рад успешно завршен.

Део уставног компромиса је било и организовање слободних избора за које су се залагали радикали. Због тога је иако заказана да 1. децембар Велика народна скупштина морала бити одложена. У време усаглашавања ставова у Уставотворном одбору, у Србији се на заказаним изборима водила борба за сваког посланика. И поред полицијских притисака од стране напредњака, радикалски бирачки апарат био је најмасовнији. Како би се обезбедила регуларност избора краљ је за сваку изборну јединицу формирао трочлану комисију састављену од чланова свих странака који су гарантовали регуларност. То је условило и понављање избора на неким спорним местима, па је због тога и сама Велика скупштина морала бити одложена за 11. децембар.

После само начелна дебате, јер је скупштина морала бити искључена из разматрања појединих уставних одредби, Устав је изгласан 21. децембра, тако што је Скупштина примила нацрт Уставотворног одбора „ од корице до корице“.

Чланови одбора у својим обраћањима позивали су посланике да подрже нацрт устава у целини. "Посланици су осећали притисак тих захтева, и прихватајући га, најчешће су користили прилику да своју савест умире констатацијом коју им је одборска већина за то припремила да је нацрт бољи од садашњег устава и да га због предности које има над досадашњим уставом треба усвојити."⁹¹ Незадовољство због одступања од

⁸⁹ Без дебате прихваћена су њихова прелазна наређења да и садашњи чланови и председник Главне контроле могу бити кандидати за њен нови састав. Исто, стр. 95

⁹⁰ М. Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела? ...* Нови Сад 2010., стр. 418

⁹¹ С. Стојичић, *Политички и уставни компромис у Србији 1888*, II део, Ниш 1979, стр. 225.

некадашњег уставног програма радикалне странке није могло у потпуности да се занемари. И само гласање прозивањем је то показало. Од 576 посланика (јер је 15 било одсутно) на питање "Ко је за то да се овај пројекат устава прими у целини, онако како је поднесен и како га је већина одборска усвојила?" позитивно је одговорило 498, 75 посланика је било против, а тројица су се уздржала.

Сутрадан, 22. децембра, краљ је на свечаној седници потписом потврдио нови устав и закључио седнице Скупштине.⁹²

IV Либерали након доношења устава

4.1. Слабљење Либералне странке

Уместо очекиване стабилности после доношења устава, наступила је изузетно нестабилна последња деценија XIX века.

Кабинет Николе Христића, после очигледне надмоћи радикала у скупштини дао је своје мандате Његовом Височанству на расположење⁹³ у очекивању нових избора и владе на основу изгласаног Устава. Иако је оклевао, неминовно је било формирање нове владе.

По писању Живана Живановића⁹⁴ Либерална странка и њен вођа, почев од Устава из 1969., па до овог новог, остала је стално себи доследна, из убеђења, из осећања истинске потребе за вишим и јачим уставним гаранцијама, а и из нужде због вечите краљеве самовоље и његове лоше намере према странци.

И после усвајања устава рад самог Уставотворног одбора није завршен. Као први потпредседник, Јован Ристић је инсистирао да се према највишем државном акту приступи и изради новог закона о избору народних посланика по пропорционалном

⁹² М. Кулаузов, *Један или два дома законодавног тела? ...* Нови Сад 2010., стр.418

⁹³ Ж. Живановић, *Политичка историју Србије у другој половини XIX века* књига 2, Београд 1924, стр. 391.

⁹⁴ Живан Живановић (1852 —1931) је био српски политичар и публициста. По завршеној гимназији у Београду и учитељској школи у Крагујевцу, студирао је као државни питомац природне науке у Јени. Прекинуо је студије због учешћа у Српско турског рата 1876, за који се пријавио као добровољац. Школовање је завршио у Берлину,

Својим радом је привукао пажњу Јована Ристића, за кога је остао везан до краја живота. Први пут је ушао у Народну скупштину као посланик Либералне странке 1887, учествовао у њеном раду 1890—93. и био кратко време њен председник. У више махова био је члан Државног савета (1892, 1903, 1907—24), министар привреде у влади Владана Ђорђевића (1899—1903) и министар просвете у влади Димитрија Цинцар-Марковића 1903. Године 1903. се повукао из политичког живота.

Поред великог броја чланака и политичких расправа Живановић је написао *Политичку историју Србије у другој половини XIX века*.

систему. Проучавање изборног система у другим земљама и израда нацрта поверена је комисијама именованим из свих странака, али се није истрајало у том послу због изненадне најаве абдикације краља Милана.

По доношењу Устава, краљ Милан је "драговољно" абдицирао 22. фебруара 1889. године. Формирано је Намесништво у саставу: Јован Ристић, Коста Протић и Јован Белимарковић, које је, сагласно чл. 70. Устава, именовано сам краљ Милан. Верујући у њихову доказану оданост према династији, државничко искуство и патриотизам они су била задужени да врше краљевску власт до пунолетства новог краља Александра Обреновића. Владу су формирали радикали како би се одржала политичка равнотежа.

Ова краљева одлука у 35-ој години живота, кад други владари тек почињу да самостално живе и одлучују, изазвала је неверицу и код Јована Ристића, пре свега што га је сматрао "превртљивим човеком, који док нешто говори то заиста мисли и осећа, али следећег дана ништа од реченог није важило." Политичка страна намесништва ослањала се искључиво на вођи либерала који је мислио за све и на све и успевао да за своје одлуке приволи и другу двојицу. Пре свега он је био политичар који је знао да процени вредност Радикалне странке и, схватајући важност политичке силе по цену разочарења у својој странци, приволео се радити са њима. Оваквим својим одмереним држањем, иако је приступањем Намесништву морао да напусти Либералну странку, није одустао од страначких начела којима се руководио. Збору либерала⁹⁵ обратио се писмом, где је свој растанак с пријатељима назвао "привременим али дефинитивним", што су неки чланови покушали да искористе и изаберу новог вођу. Иако овај предлог није успео, слични покушаји су се дешавали и касније. У томе је предњачио амбициозни Јован Авакумовић, који је искористио упражњено место и преузео вођство у странци. Сви ови притајени антагонизми проузроковали су велику штету либералима.

Нетактичност политичких колега хладном и објективном Јовану Ристићу није није сметала и као човек увек је био доступан странци и њеним члановима.

Жиг династичности који је одувек носила Либерална странка никада јој није пружао сигурност од владоца који су покушавали да је на сваки начин слома и униште. И док су код народа представљали главне кривце због подршке коју су пружали краљу, трпели су ударце и од носиоца круне. Тако су стално "горели на две ватре и јуначки подносили све неправде све у некој нади на боље".⁹⁶ Изненадна смрт намесника Косте Протића изазвала је сукобе између радикала и либерала у погледу попуњавања тог места.

⁹⁵ Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века* књига 3, Београд 1924, стр. 20

⁹⁶ *Ibid*, стр. 214

Између споразума да Никола Пашић постане трећи намесник и сукоба са радикалима због неприхватања таквог избора, дошло је до овог другог. После оставке радикалске владе, а у интересу сигурности престола, либерали су поново формирали своју владу 1992.

Жртве после пада Намесништва 1893. године⁹⁷, кад се краљ Александар са 16 година и 8 месеци прогласио пунолетним и сву власт дао радикалима, су у првом реду били намесници, а затим и Либерална странка са свим својим министрима и чиновницима у државној служби. Либерали су у народу такође били изложени обести и њихов положај побеђених никада се више није поправио. Иако су оба краља из династије имали пуно разлога да Либерале чувају као резерву како би учвртили свој положај, чинили су управо супротно. Чак и да нису рачунали на њихову лојалност, једино разумно би било да јачањем либерала одрже равнотежу до Александровог пунолетства у колебљивим партијско-политичким приликама. Овако је краљ изгубио могућност да бира и пао је на милост радикала плашећи се грађанских права и слобода за која су се залагали либерали.

Како је за либерале преврат означавао незаконо, а у земљи је створено безуставно стање, они су у неку руку оглашени ван закона и против њих је све било допуштено.

Потискивање Либералне странке је настављено, тако да на изборима 1893. године нису ни учествовали. Проглас којим су се обратили члановима и пријатељима позивао је народ да не иду на биралиште што је само логичан след догађаја.

Тражећи даља оправдања за 1. април, тј. за пад Намесништва и владе, краљ и Радикална странка потписали су акт против либералних министара из последње владе и оптужили их за разне злоупотребе у смислу повреде рокова и неспровођења уговора.

После пада намесништва Јован Ристић, иако се више није мешао у послова Либералне странке, био је стална мета напада краља Александра и Радикалне странке. Чак су га и бечке новине⁹⁸ узеле у заштиту одајући му поштовање за патриотизам и преданост интересима Србије и династије у свим преломним тренуцима. У жељи да

⁹⁷ "Српске новине" бр 70, од 1.априла 1893. године донеле су прокламацију да се краљ Александар са 16 година и 8 месеци огласио за пунолетна и преузео вршење краљевске власти, збацио Намесништво и либералну владу, а владу су формирали радикали"

Исто, стр.186

⁹⁸Одмах после "првог априла", бечки лист "Neue Freie Presse" донео је на првом месту један значајан чланак, у коме се овако коментарише напад на Јована Ристића: " Он је био двосмислен у спољној политици и Аустро Угарска нема никаквих повода да буде незадовољна његовим падом, али правичност налаже, да му се не одрече његов српски патриотизам, како то сад чине његови српски земљаци, које не могу довољно камења да накупе, да се њиме потегну за човеком који није више у власти."

Ж.Живановић, *Политичка историју Србије у другој половини XIX века* књига 3, Београд 1924, стр.247

имају апсолутну власт оба краља су придобијала и одбијала политичке вође покушавајући да искористе њихове сукобе. Стално рушење и формирање нових влада наставили су се у низу, а актери тих догађаја су стално мењали улогу власти са улогом опозиције.

Либерална странка није могла са сачува некадашњу своју доследност јер су млади и амбициозни чланови, жељни да се што пре дочепају власти не бирајући увек савесно средства да то и постигну, помагали краљу да остварује своје намере пружајући му потребну подршку у скупштини и влади. Улога опозиције ни по коју цену им није одговарала. Либерали до 1880. године нису пристајали на лицитирање својих идеја зарад личне користи, али велике промене у земљи и политици пренеле су дух времена и на нов страначки нараштај у наредних петнаестак година. Краљ је, с друге стране, користио сваку прилику да у Либералној странци подржава струју против бившег лидера, али на општи захтев после више од шест година Јован Ристић се вратио за доживотног председника странке. "Враћам се међу вас старији, али не и хладнији за државне задатке у којима Народна либерална странка годинама већ суделује с коришћу за отаџбину, с поносом за себе", ракао је видно узбуђен одушевљеним усклицима и поздравима хиљадама присутних чланова Главног одбора.⁹⁹

Долазак Јована Ристића на чело странке донео је нову енергију и излазак из повучености иако се то противило његовој одлуци да се не враћа у министарске редове. Активан до своје смрти 1899. године, уносећи нови дух и полет у њене редове, ипак није могао да врати пољуљану слогу и јединство. Укореењено зло и предстојећи догађаји били су му непремостива препрека.

После мајског преврата 1903., у покушају да се супротстави апсолутној власти радикала и врати пуну моћ, странка је променила променила име у Народна национална странка. Стојан Рибарац је на тај начин покушао да прикупи све разједињене делове старе историјске странке. Међутим, уз подршку нове династије на власти, радикали су у потпуности завладали свим државним положајима.

⁹⁹ Ж.Живановић, *Политичка историју Србије у другој половини XIX века* књига 3, Београд 1924, стр. 316

ЗАКЉУЧАК

Либерална странка и њени представници имала је велики удео у свим догађајима који су обухватили период око доношења Устава 1888. године. Схватајући озбиљност тренутка и са жељом да устав траје дуже били су спремни да одустану од неких својих једностраних начела. Речи Јована Ристића: "Коло среће се окреће, што једна странка данас сматра као спасоносно, може јој сутра бити смртоносно, кад дуну други политички ветрови"¹⁰⁰ потврђују се и данас. Због тога су приступили компромисним решењима у складу са општим интересима, водећи се срећом и славом целе земље. Били су противници да се устав напише као политички програм, што је и било онемогућено равноправним учешћем свих странака.

Притом нису пристајали да се жртвују основна начела Либералне странке. Као странка која никада није била за анархију, а ни за реакцију заступали су идеју да Велика народна скупштина буде носилац власти заједно са краљем. У тражењу политичких права, гарантованих уставом, руководили су се принципом умерености који је значио да су уз поштовање краља и државе за себе тражили правду и слободу. Идеја да се укине смртна казна није ишла у крајност да се може оправдати сваки злочин. Либерали су и на пољу политике прихватили поштenu и отворену борбу. Да би исписане уставне гаранције либерализма оживеле потребна је била патриотска свест и јак карактер целог народа. Такав задатак Либерална странка била је спремна да прихвати и спроведе, јер је прва заговарала уставност озбиљно и лојално, са искреном вољом и чврстим убеђењима.

Прекаљени либерали пролазећи кроз дугу и мучну борбу, представници интелигенције али и трговци, занатлије и богати сељаци, били су постојани и уздржани и у раду на Уставу. Чувајући чистоту својих политичких убеђења и избегавајући заостравање односа због различитих ставова успели су да помогну проналажењу најбољих решења.

Српски либерали, који су се одликовали изразитим национализмом, сматрали су да је образовање једино решење свих проблема младог српског друштва. Притом нису били против учешћа маса у политици. Једно од њихових начела за које су се залагали да буде уставно решено су основне политичке слободе и права грађана. Поникли из чистих идеја

¹⁰⁰ *Ibid*, књига 2, стр.379

за народном слободом, ослобођењем и уједињењем, али и савременим напретком уместо наглости одликовала их је непрекидност. Тежња за поступношћу у развоју политичких установа је пре свега њихова заслуга. Највећи део страначког програма ушао је у нови устав, јер иако верни својим начелима спремно су прихватили компромисе. Успели су у намери да као елемент реда спроведу плодне реформе без самовоље и партијске обести.

Предлог који је Јован Ристић поставио у десет тачака пред формитање Уставотворног одбора, као начела из Програма Либералне странке, нашла су своје место и у новом уставу. Сувереност народа да слободно и независно одређује своју судбину, води бригу о својим интересима и својој будућности је тековина за коју се српски народ изборио крвљу. Прелазак из уставне у парламентарну монархију донео је нов квалитет у томе што је парламентаризам гарантовао да се министри на положај постављају према вољи скупштинске већине, а не према вољи краља. Народно представништво, изабрано слободним гласом народа, бирало се по новом пропорционалном систему како би све странке имале своје представнике. Прихваћена идеја либерала о квалификованим посланицима уводила је интелигенцију у народ као глас струке. Самим тим што се школовани људи не одвајају од обичног народа смањује се и расцеп између њих, а и могуће манипулације неуким народом у скупштинском гласању.

Остао је и Државни савет, без чијег мишљења скупштина није могла да одлучује о законским предлозима. Гарантовање личних, верских и духовних слобода уз слободу штампе је отворило шире могућности за развој политичког живота. Партијски живот је добио више динамике и јачи замах, што се највише осетило у раду и организацији радикалне странке, која је успела да успостави широку мрежу својих одбора.

Иако у историјскоправној литератури нема сумње у оцени квалитета овога устава, примена његових норми није остварена због велике неприлагођености са реалним стањем. За либерале, који су и сами много ценили партиотизам и јунаштво, српски народ је био оличење свега најбољег. Противуречност између те помало иделизоване слике и стварног стања настојали су да надокнаде образовањем, које је ипак веома тешко проналазило свој пут до неписменог народа. Нереално је било очекивати да у једној неразвијеној земљи, састављеној углавном од неписмених сељака, заживе слобода и једнакост и да свака власт буде заснована на општој народној вољи. Обузетост личним и партијским интересима уз сталну владаочеву намеру да задржи апсолутну власт није била плодно тло да се уведене институције развију и опстану.

Устав није коначно и неопозиво изградио парламентаризам и демократски поредак, али је јасно показао на пут којим би Србија требало даље да иде. Тако је и било. После

успостављања личног режима краља Александра, борба за парламентаризам је настављена, све док није био успостављен Мајским превратом 1903. године, у форми једне сељачке демократије према параметрима који су били меродавни у нестабилним балканским приликама датог историјског тренутка. Ако је Намеснички устав од 1869. године само „одшкринуо врата” за питање министарске одговорности и парламентарне владе у Србији, онда је “радикалски” устав од 1888. године „отворио врата” за то питање, и указао му „добродошлицу.” У томе се и огледа значај Устава из 1888. године. Коначно прихватање парламентаризма ће уследити тек после 1903. године доношењем његовог измењеног издања, када такав систем власти више нико није доводио у питање.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ђорђевић Владан, Горњи дом Србије (рад Великог уставотворног одбора), "Отаџбина", Београд 1890, свеске 26-31.
- Ђорђевић Мирослав, Уставна криза у Србији 1881-1883, Зборник радова Правно-Економског факултета, Ниш 1967.
- Живановић Живан, Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књиге I-IV, Београд, 1924.
- Јовановић Слободан, Влада Милана Обрановића, књига I I, Београд 1990.
- Крестић Василије, Љушић Радош, Програми и статуту политичких странака до 1918, Београд 1999.
- Кркљуш Љубомирка, Правна историја српског народа, Нови Сад 2002.
- Кулаузов Маша, Један или два дома законодавног тела? Рад уставотворног одбора образованог 1888. године, Зборник радова Правног факултета у Новом Саду, 3/2010.
- Леонидович Андреј, Устав осуђен на неуспех, Београд, 2000.
- Марковић Ратко, Понос српске уставности – 125 година од доношења Устава краљевине Србије 1888, Анали Правног факултета у Београду, 2/2013.
- Перовић Латинка, Између анархије и аутократије, Огледи бр.8, Београд 2006.
- Поповић-Обрадовић Олга, Парламентаризам у Србији, Београд 1998.
- Ранђеловић Небојша, Историја права I I, Ниш 2012.
- Стојичић Слободанка, Политички и уставни компромис у Србији 1888, I и II део, Зборник радова правног факултета, Ниш 1978, 1979.

Сажетак: Будући да је Устав од 1888. један од основа који је суштински утицао на процес уобличавања српске уставности, указује се пожељним да се издвоје оне његове главне одлике које својом вредношћу оправдавају ову оцену. На тој основи и у вези са тим вредно је да се наговесте одређене околности које су имале значајну, а неке вероватно и одсутну улогу у доношењу дотичног устава – уз подсећање на основна гледишта странака и краља, и полемике на састанцима уставотворних одбора, сходно чињеници да је кретање уставних идеја било изукрштано са тадашњим правнодржавничким мислима не сме да се заобиђе ни подсећање на бриљантне главне створитеље који су вешто преносили надмоћна интелектуална струјања у развијеним земљама. И уопштено, корисно је осврнути се на све оне разнолике идеје које су уткане у овај уставни документ, и то не само на идеје изузетно видљиве и у потпуности остварене него и на оне само назначене, у наговештај увијене. Без сумње, све ово је прикладно када се, на једном крају, расправља о неопходности испитивања односа између правних правила и карактеристика својствених поједином друштву, док је на другом крају предмет научне расправе управо утицај правних позајмица на свеколики развој.

Мастер рад се бави током рада Уставотворног одбора сазваног 1888. године ради израде уставног нацрта. Посебна пажња је посвећена анализи предлога чланова Одбора који су представници Либералне странке. Размотрена су углавном њихова мишљења у самом раду одбора, као и значај њихових ставова у целокупном тексту Устава.

Кључне речи: Уставотворни одбор, Либерална странка, Јован Ристић, Народна скупштина, краљ, Устав за Краљевину Србију од 1888. године.

Explanation of the theme "*Liberal attitudes in a constitutional committee 1888.*"

Abstract: Since the constitution of 1888 is one of the bases, which has substantially influenced the process of shaping Serbian constitutionality, it is desirable to isolate its main qualities that their total value justify this assessment. In this regard it is important to imply certain circumstances that have had a significant role in the adoption of this constitution – with a reminder of the basic views of the parties and the King and debates at meetings of constituent committee, due to the fact that the movement of constitutional ideas were crossed to then statesmanlike thoughts, must not leave out the main creators who skillfully convey intellectual currents in developed countries. Also, it is useful to mention all the different ideas that are contained in the constitution, not just those that are highly visible, but also those that are just indicated. No doubt, all this was appropriate when discusses the necessity to investigate the relationship between legal rules and characteristics peculiar to certain societies.

Master's thesis deals with the work flow of the constitution committee convened in 1888. to draft the constitutional draft. Special attention was devoted to the analysis of proposals of board members who were representatives of the liberal party. Considered mainly their opinion in the work of the committee as well as the importance of their views in the entire text of the constitution.

Key words: constituent board, liberal party, Jovan Ristić, national assembly, king, constitution of the kingdom of Serbia in 1888.

Биографија:

Дуња Живковић рођена је 10.01.1988. у Пироту где је завршила основну школу. Гимназију Стеван Сремац, друштвено-језички смер завршила је у Нишу. Из овог периода школовања носилац је двеју Вукових диплома. Правни факултет Универзитета у Нишу уписала је 2007. године на правно-економском смеру Дипломирала је априла 2013. године са просечном оценом 9,29. Мастер студије уписала је школске 2013/2014 на правно-историјском смеру.